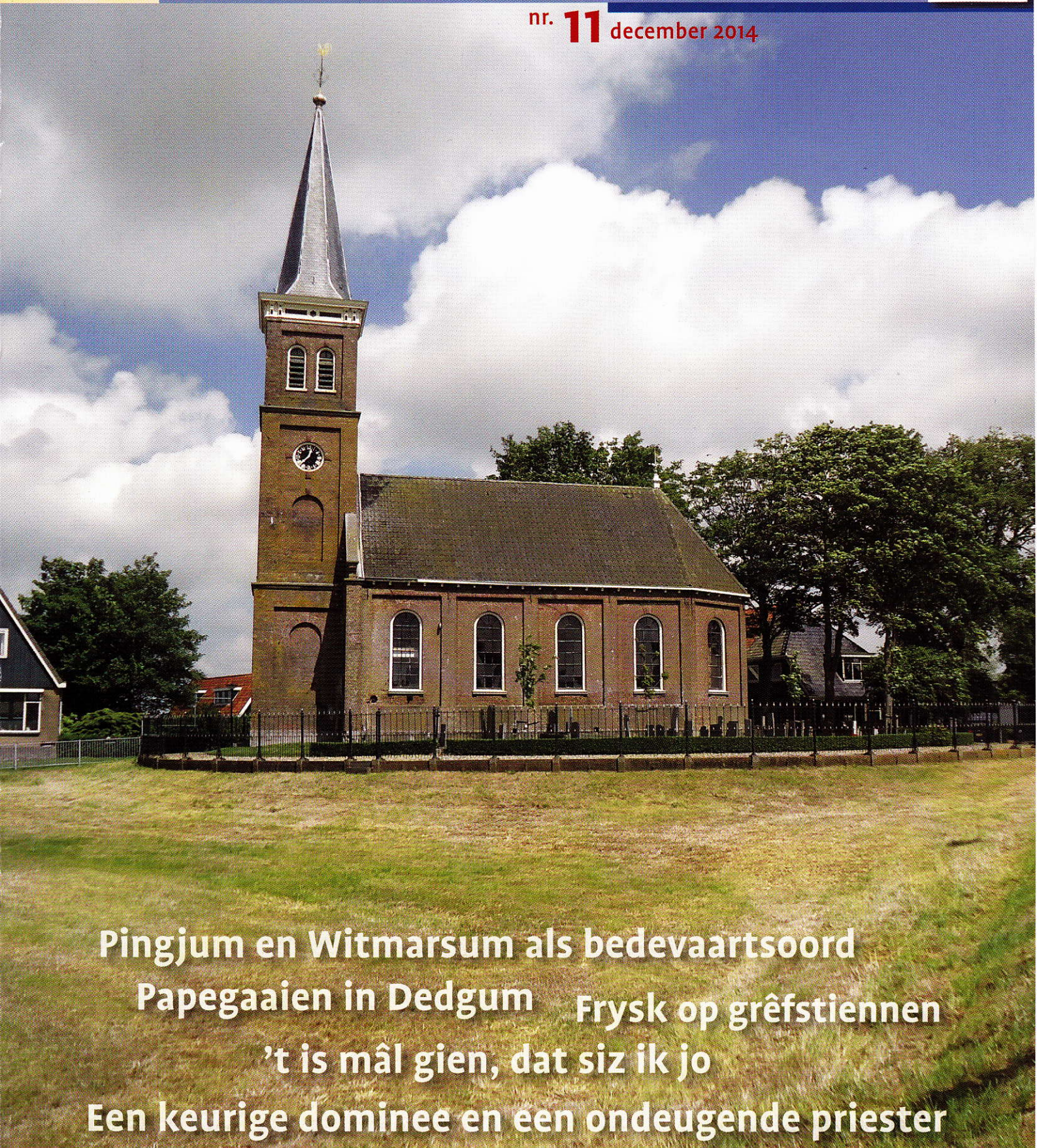

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. **11** december 2014

**Pingjum en Witmarsum als bedevaartsoord
Papegaaien in Dedgum Frysk op grêfstiennen
't is mâl gien, dat siz ik jo
Een keurige dominee en een ondeugende priester**

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 11 december 2014

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

Opgericht 9 septembar 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
Drs. H. Oosterhoff, penningmeester
Drs. H.T. Algra, vicevoorzitter
Drs. J.-M. Postma
G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
Rabobanknr: NL81 RABO 0172 4165 82
ING: NLO7 INGB 0000 7307 89

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november via
info@aldefrysketsjerken.nl of schriftelijk naar
bovenstaand adres

Redactie
H. Willems, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Dr. J.E.A. Kroesen
Dr. H. Nijdam
Drs. M. Stoter
Dr. O. Vries

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door:

provinsje fryslân
provincie fryslân

1

JAN MEESTER

Het Lourdes van de doopsgezinden

Pingjum en Witmarsum als
dopers bedevaartsoord

5

ALBERT REINSTR

Papegaaien in Dedgum

8

KOEN ZONDAG

It Frysk wjerspegele op grêfstiennen

11

Stichtingsnieuws

19

KEES KUIKEN

Herdenken in de kerk van Hommerts:
vóór en na de Hervorming

23

ERIK BETTEN

Het Noordelijke parochiewezen
ontrafeld – Otto Roemeling over zijn
corpus clericorum

Heiligen en Heren

Studies over het
parochiewezen in
het Noorden van
Nederland vóór 1600

25

SYTSE TEN HOEVE

Twee preekstoelen voor de Grote Kerk
van Dokkum

Foto voorzijde: de kerk van Dedgum.
Foto: Gerhard Bakker

Menno Simons

JAN MEESTER

Het Lourdes van de doopsgezinden

Pingjum en Witmarsum als dopers bedevaartsoord

In 1536 trad Menno Simons (1496-1561), pastoor in Witmarsum, uit de rooms-katholieke kerk omdat hij het niet eens was met de koers van de kerk in zijn tijd. Zijn volgelingen, mennonieten, menisten, of doopsgezinden genoemd, zouden zich over alle werelddelen verspreiden. Zij zijn de Friese dorpen waar het allemaal begon nog niet vergeten.

MENNO SIMONS EN DE DOOPSGEZINDEN

Menno Simons was de enige hervormer van Nederlandse afkomst. Menno ging verder dan critici als Luther, Calvijn en Zwingli, hij wenste namelijk een fundamentele hervorming. Volgens Menno is er maar één fundament in het geloof, namelijk Jezus Christus (overeenkomstig 1 Korinthiërs 3:11). Geloof is volgens Menno een zaak van innerlijke overtuiging, en die moet gebaseerd zijn op een persoonlijke belijdenis en niet op het onderschrijven van door de kerk vastgestelde leefregels. Ook om deze reden kon Menno Simons niet instemmen met de kinderdoop. Op grond van de onder zijn volgelingen gangbare volwassenendoop (immers in de Bijbel wordt nergens de kinderdoop vermeld), stonden zij ook wel bekend als de wederdopers of herdopers, wat oorspronkelijk een scheldwoord was. In reactie op het machtsmisbruik en de belangenverstrengeling die wijd verbreid waren in de kerk (en de staat) van de zestiende eeuw legde Menno een grote nadruk op de strikte scheiding tussen kerk en staat. Daarnaast hechtte hij grote waarde aan vrede en geweldloosheid, mede uit teleurstelling en afgrijzen over de geweldsuitbarsting in Münster in 1535, waar de radicale wederdopers onder leiding van de geloofsfaanat Jan Beukelszoon van Leiden ('Jantje van Leiden') het Hemels Jeruzalem hadden uitgeroepen. Deze uitgangspunten van Menno Simons zijn nog altijd richtinggevend voor mennonieten overal ter wereld. Menno Simons bracht zijn boodschap in een begrijpelijke vorm, in de taal van het volk. Daarbij stond de ethische boodschap centraal dat

ieder mens leeft naar zijn geweten en te allen tijde verantwoording draagt voor het eigen doen en laten. Dat is de reden dat de doopsgezinde vergaderplaatsen ook wel 'vermaningen' worden genoemd. Hieruit ontstond een integere, bescheiden gemeenschap die door de gevestigde kerk met argusogen werd bekeken. Al snel werd de beweging van Menno Simons door overheden overal in Europa verboden en door kerkleiders bovendien als een ernstige ketterij betiteld. In de zestiende eeuw werden de doopsgezinden overal in Europa streng vervolgd. Vele duizenden vluchtten naar gebieden waar ze minder acuut bedreigd werden. De drang naar vrijheid om het eigen geloof te belijden, de weigering om eden af te leggen en de principiële afwijzing van geweld zou de doopsgezinden steeds weer verder drijven. In de zeventiende en de

De Victoriuskkerk van Pingjum. Foto Gerhard Bakker

De 'contourenkerk'

achttiende eeuw trokken ze naar Pruisen en later naar Rusland en Oekraïne, steeds op zoek naar plekken waar men met een schoon geweten zichzelf kon zijn, zonder gevaar voor vervolging.

DOOPSGEZINDEN IN NEDERLAND EN WERELDWIJD

Vanuit Zwitserland, Frankrijk, Vlaanderen en Zuid-Duitsland kwamen in de zestiende en zeventiende eeuw vele geloofsvluchtelingen naar de Republiek der Verenigde Nederlanden, waar een zekere mate van godsdienstvrijheid bestond. In de Republiek met haar publieke Gereformeerde Kerk werden de doopsgezinden oogluikend toegestaan, zoals men dat ook deed met katholieken, remonstranten en joden. Ze konden zich niet openlijk manifesteren, maar kwamen bijeen in schuil- of schuurkerken. In Pingjum was de schuilkerk met vijftig mensen al gevuld, maar in Haarlem,

De 'fermanje' in Pingjum. Foto Regnerus Steensma

Amsterdam en Leeuwarden bood de vermaning plaats aan meer dan 500 gelovigen. Soberheid was niet alleen noodzaak, maar werd ook als een deugd beschouwd. Pas na 1796 mochten de doopsgezinden openlijk kerken bouwen: kerkgebouwen die enerzijds de principiële eenvoud van de doopsgezinden laten zien, maar tegelijk aantonen dat deze bevolkingsgroep inmiddels een aanzienlijke rijkdom had ontwikkeld. De doopsgezinde kerken vandaag zijn, op een enkele uitzondering na, te groot geworden voor de kleine gemeenschappen. Telde Nederland in 1947 nog zo'n 67.420 doopsgezinden, nu zijn het er nog ca. 8.500. Vele gebouwen moeten worden afgestoten, waarbij steeds wordt gezocht naar een passend alternatief. In veel plaatsen in Friesland is voor kerkgebouwen een andere culturele functie gevonden.

Door de combinatie van soberheid en discipline werden sommige Friese doopsgezinden zeer succesvol. In Hindeloopen ontwikkelde zich een grote gemeenschap van wel 1000 leden (op een totale bevolking van maximaal 3000), met veel welgestelde reders. Ook Harlingen telde meer dan 2000 doopsgezinden op een bevolking van 6000. Hun reputatie reikte tot over de grenzen. Op verzoek van het stadsbestuur van Dantzig (nu Gdańsk) legde Wiebe Adam uit Harlingen rond 1625 een groot deel van de Weichseldelta droog, mogelijk gemaakt door zijn uitvinding, de kabelbaan! Zijn roem kende ook de Russische tsarina Catharina de Grote, die uit de omgeving van Dantzig stamde en die in 1768 zijn volgelingen vroeg om naar het zuiden van Oekraïne te gaan om daar de moerassen leefbaar te maken in ruil voor vrijheid van godsdienst en vrijstelling van militaire dienst. De doopsgezinde boeren waren zeer ijverig en bedreven in het cultiveren van moerassen en steppen tot vruchtbaar landbouwgebied, waardoor ze steeds meer grond in eigendom verwierven. Hun succes leidde soms tot jaloezie onder de oorspronkelijke bevolking; na de Russische revolutie van 1917 werden hun boerderijen onteigend en de doopsgezinden vervolgd. Honderdduizenden trokken naar Noord- en Zuid-Amerika, waar ze zich verspreid over de continenten vestigden in Pennsylvania

De sfeervolle opkamer van de 'fermanje'. Foto Regnerus Steensma

“Inkijkje in een onbekende wereld”

HYLKE ALGRA

In de opkamer op een ronde tafel ligt het gastenboek van het doopsgezinde schuilkerkje van Pingjum waaraan de bovenstaande titel is ontleend. De kamer grenst aan de stille dorpsstraat. Het gastenboek biedt een inkijkje in de reacties van de bezoekers van deze kerk of 'vermaning' ('fermanje'). De bezoekers zijn gewone toeristen en pelgrimerende volgelingen van Menno. Sommige pelgrims hebben schematisch stambomen getekend met de namen en plaatsen van hun voorouders.

Naast Nederland bezoeken de pelgrims op hun tour door Europa vaak Menno-plaatsen in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Sommige groepen bezoeken ook Polen en Oekraïne. Hun gedachten gaan vooral uit naar het geloof en de praktisering daarvan. Ze steken blijkens de aantekeningen de plaatselijke doopsgezinden graag een hart onder de riem: (de citaten zijn exact overgenomen zoals ze in het boek genoteerd zijn)

Als Nachfolger Jesu Christi schätzen wir die Lebenskenntnis und Glaubensmut unser geistlichen Vorgänger. Über die Jahrhunderte in Polen, Preussen, Russland, Sowjetunion, Kasachstan ist der Glaube bis auf uns weitergebracht.

My wife and I are missionaries in Ghana West Africa with our four children Lily, Rachel, Julia and Joshua. May the name of our Lord Jesus be lifted up throug the Mennonite people and may we honour our spiritual mothers and fathers.

It was great to be here. A very nice surprise indeed! I am a mennonite church member in Tanzanië, being here is something very special! It is a Pilgrimage! I have to tell much to my people, where I go back home! Very few mennonite members

from my country come and visit here. I am privillaged.

Hoe goed dat deze bijzondere historie van Menno Simonsz bewaard wordt en doorverteld. Historie=His-storie.

Er is een delicaat onderscheid tussen een pelgrimage en een bedevaart. Bij een bedevaart gaat het om een totaalgebeuren, een devotionele tocht die primair religieus van aard is en waar de nadruk ligt op het reisdoel, meestal een heilige plaats. Bij een pelgrimage is de reis zélf het belangrijkste. Het kan bovendien een zoektocht zijn naar de eigen religieuze overtuiging en gevoelens. Een paar reacties in het boek doen denken aan een bedevaart:

Ontroerend om te zien en te horen dat God gisteren en heden dezelfde is. Een plek om te bewaren.

Bijzonder om (voor het eerst) te zien en te voelen.

Thank you for a wonderfull chance to visit this holy place. We 're touched great spirit of eternity, peace in the soul and the blessing of God!

Terwijl de pelgrims speuren naar hun roots in het eenvoudige en sobere kerkje waar grijstinten overheersen en daarvan uitdrukking geven in het boek, is het voor de 'wereldse' toeristen vooral een verrassende ervaring:

Dank voor dit inkijkje in een voor mij onbekende wereld!

Hylke Algra is redactie- en bestuurslid van de Stichting Alde Fryske Tsjerken

Interieur van de 'fermanje' Foto Regnerus Steensma

en Mexico en in afgelegen streken zoals de Canadese prairies en de wildernis van de Gran Chaco in Paraguay. Anderen vestigden zich in Duitsland of trokken naar het oosten, naar Kirgizië en Siberië. Het isolement waarin veel gemeenschappen leefden, waar ook ter wereld, leidde tot het opmerkelijke behoud van hun omgangstaal, het 'plaudietsch' (doopsgezind Plat-Duits), dat sterk lijkt op het Gronings-Noord-Duits plat.

PINGJUM EN WITMARSUM: HET DOPERSE LOURDES

Naar schatting zijn er vandaag de dag ongeveer één miljoen 'historische' doopsgezinden en nog eens één miljoen door zendelingen bekeerde doopsgezinden, de laatste vooral in Afrika, India en Indonesië. Vanuit de hele wereld worden Pingjum en Witmarsum door doopsgezinden bezocht, als ware het een bedevaartsoord. Mensen willen met eigen ogen de plaatsen zien waar Menno werd geboren en waar hij de rooms-katholieke kerk vaarwel zegde. Dat betekent een bezoek aan het schuilkerkje van rond 1600 en de middeleeuwse dorpskerk in Pingjum, waar Menno zijn kerkelijke carrière was begonnen als kapelaan, en aan Witmarsum, waar hij priester werd. De middeleeuwse kerk aldaar werd in 1633 vervangen door de huidige 'Koepelkerk'.

Voor velen is de reis de verwezenlijking van een lang gekoesterde droom. De straten waar 'hun' Menno zelf heeft rondgelopen worden bijna beschouwd als heilige grond. In Witmarsum worden het Menno Simonsmonument bezocht en het metalen 'contourenkerkje' uit 2008 als moderne replica van een in 1879 afgebroken kerk op de plaats waar de doopsgezinden voor het eerst bij elkaar kwamen en als symbool van de doperse transparantie. Een vast onderdeel is ook een bezoek aan de doopsgezinde schuilkerk, de 'fermanje', in Pingjum. Als rondleider en gastheer heb ik in de afgelopen jaren geloofsgenoten uit alle windstreken op deze plaats mogen verwelkomen. Ik vertel ze iets over de geschiedenis van het gebouw uit ca. 1600 en toon een film over het leven en gedachtegoed van Menno Simons. Soms zijn er groepen uit verschillende werelddelen tegelijk op bezoek en ontstaan er onvergetelijke ontmoetingen en discussies.

Bij toeval waren er op een dag eind 2013 zes groepen tegelijkertijd in Witmarsum en Pingjum: een groep uit

Paraguay, één uit Mexico, één uit Pennsylvania (USA), één uit Manitoba (Canada) en twee groepen uit Bielefeld (Duitsland). De groepen kenden elkaar niet, ook niet de twee groepen uit Duitsland, wat een illustratie is van het isolement waarin velen van hen hebben geleefd. Al snel bleek dat ze elkaar konden verstaan: wereldwijd waren ze door hun omgangstaal, het 'plaudietsch' met elkaar verbonden. Familienamen zijn belangrijke punten van herkenning. De leider van elk van de zes groepen ieder bleek dezelfde achternaam te hebben, namelijk 'Dijk', die op verschillende manieren was verbasterd tot Dyk, Dik, Dueck of Duuk. Namen die in vrijwel iedere doopsgezinde gemeenschap waar ook ter wereld voorkomen zijn onder andere de achternamen Klassen en Friesen.

Onlangs waren er mennonieten op bezoek in Pingjum uit Emmental-Pennsylvania, die hun oorsprong hadden in het Emmental in Zwitserland. Vermoedelijk waren zij afstammelingen van Alexander Mack, "Schwarzenauers" of "Tunkers". Zij zijn indertijd uit Zwitserland via Duitsland en België naar Kampen gevlucht, en vandaar doorgetrokken via Surhuisterveen, Sappemeer en Amsterdam naar Pennsylvania. Een aantal heeft zich destijds door Mack laten dopen, door onderdompeling, in "een dóbbe op it Swartfean".

Na hun bezoek aan Pingjum en Witmarsum zijn deze nakomelingen doorgereisd naar het Emmental, waar ze een week zijn gebleven. Het vasthouden aan tradities bleek wel uit het feit dat ze hun kaas nog steeds maken volgens een oeroud recept.

Jan Meester was gedurende zijn werkzame leven groothandelaar in (naald)hout. Een van zijn hobby's is het beheren en bestuderen van het doopsgezinde erfgoed in Pingjum en Witmarsum.

Literatuur

- S. Groenveld, J.P. Jacobszoon & S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980*, Zutphen 1980
- A.G. Hoekema & H. Jecker (red.), *Geloof en traditie beproefd. Geschiedenis van dopers Europa ca. 1800-2000*, Witmarsum [2012]
- J.T. Nielsen, 'Friese vermaningen achteraf', in *Keppelstok* 6 (1996), pp. 3-21
- P. Visser, *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse Mennisten*, Amsterdam 1996
- S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675*, Hilversum 2000
- N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Amsterdam 1980

ALBERT REINSTR

Papegaaien in Dedgum

De middeleeuwse kerk en toren van Dedgum op 17 mei 1889 gefotografeerd door Adolph Mulder. Foto RCE

Precies 125 jaar geleden werd in Dedgum een nieuwe kerk in gebruik genomen. Het gebouw was met veel ambitie en uit een ruime beurs tot stand gekomen met als doel een impuls te geven aan het geloofsleven in de kleine gemeenschap. Het heeft niet mogen baten, tijden veranderen en meer dan een eeuw later blijkt een overdracht aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken de beste oplossing om het voortbestaan van dit Godshuis te garanderen. Dat de stichting hiermee eigenares is geworden van een interessant gebouw met een boeiende historie zal hieronder worden toegelicht.

‘T IS MÂL GIEN, DAT SIZ IK JO’

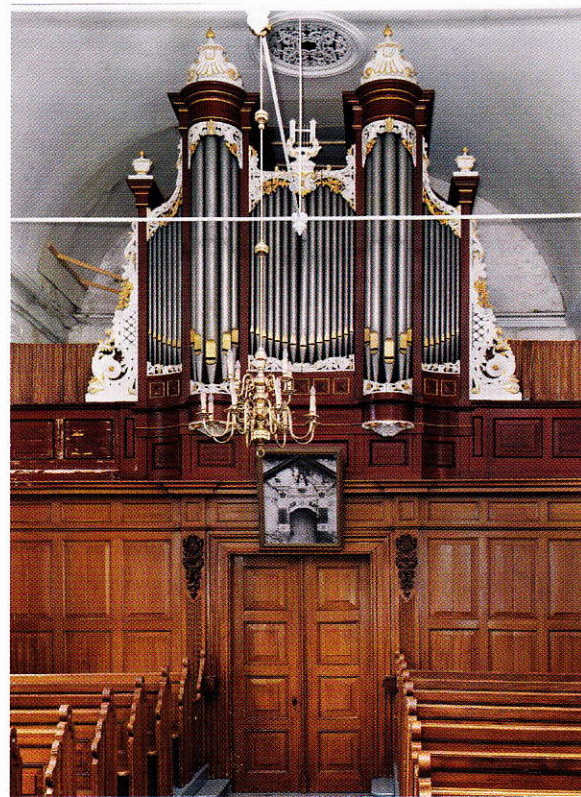
In 1889 viel het doek voor de oude middeleeuwse kerk. Het bakstenen gebouw verkeerde, hoewel het tien jaar eerder nog was opgeknapt, in een slechte staat en de onderhoudskosten bleven maar stijgen.¹ Op 11 maart dat jaar kwamen de kerkvoogden en notabelen van de Hervormde Gemeente Dedgum daarom bijeen en in de vergadering werd besloten tot de bouw van een nieuwe toren.² In een buitengewone vergadering twee weken later ging men nog een stap verder. Ook de kerk moest worden vervangen en voor de nieuwbouw werd fl. 13.000,- op de begroting gezet. Architect Jan van Reenen en de kerkvoogden handelden vervolgens voortvarend, want op 13 mei volgde een aankondiging in de Leeuwarder Courant waarin ‘Het afbreken van de bestaande kerk en toren aldaar en het bouwen van een nieuwe kerk met toren’ werden aanbesteed.

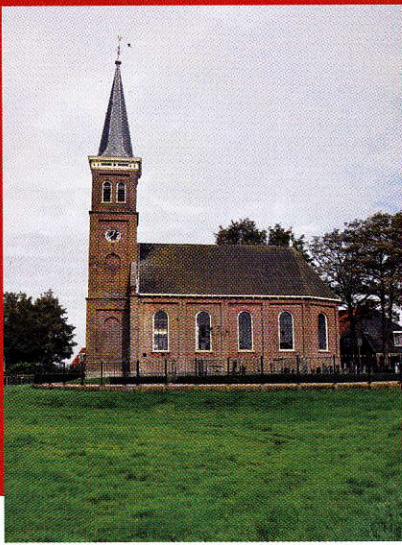
Bekendheid over de voorgenomen sloop van de middeleeuwse kerk bleef hierdoor niet beperkt tot Friesland; ook in Den Haag kreeg men er lucht van. Het was Victor de Stuers zelf, de grondlegger van de monumentenzorg in Nederland, die zich ermee ging bemoeien. Hij stuurde rijksarchitect Adolph Mulder op pad om polshoogte te nemen en de kerk en haar bijzonderheden

te documenteren. Op 17 mei was Mulder ter plaatse. Hij maakte een opmeting en twee foto’s: één vanuit het westen met daarop de toren en de zuidmuur en één van het poortje dat de omlijsting vormde van de entree aan de noordzijde. De foto van het poortje uit 1889 hangt nog altijd ingelijst onder het orgel.

Mulders bezoek bleef niet zonder gevolgen zo blijkt uit het kerkvoogdij-archief. Hierin bevindt zich namelijk een brief van Victor de Stuers, ‘Referendaris van het ministerie van Binnenlandsche Zaken’. De brief is gedateerd op 20 mei 1889 en bevat behalve een beschrijving van het kerkpoortje uit 1707 ook het volgende dringende advies: ‘Onder dit poortje zijn sinds bijna twee eeuwen de bewoners van Dedgum tot het gebed en den doop

Zicht op het orgel en de peiwand. Onder het orgel de foto van het poortje uit 1889. Foto RCE

De zuidzijde van kerk en toren op het verhoogd gelegen kerkhof. Foto A. Reinstra, RCE

Het liturgisch centrum uit 1889 met de achttiende-eeuwse preekstoel. Foto A. Reinstra, RCE

Het poortje van Aijlva uit 1707 werd in 1889 gedemonteerd en vervolgens opgesteld in het Fries Museum te Leeuwarden. Foto Gerhard Bakker

ter kerke gegaan. Het ware diep te betreuren indien in Friesland, waar terecht zoveel belangstelling getoond wordt voor de oude geschiedenis van dit gewest, dit monumentje verdween. Met aandrang meen ik derhalve U te mogen aanraden om bij den bouw der nieuwe kerk dit monumentje van de afbraak uit te zonderen en wederom op te rechten als een document van den kunstzin der vaderen en van de geschiedenis van Dedgum'.

De aandrang van De Stuers zal tot het beraad op 25 mei hebben geleid, waar volgens de notulen besloten werd tot handhaving van het poortje op dezelfde plaats. Merkw aardig genoeg kwam hier ook een discussie op gang over de plaats van de nieuwe toren, aan de oost- of de westzijde. Zeven personen waren voorstander van de oude plaats, terwijl twee mensen liever een toren aan de oostkant zagen.

De toren kwam op de plek waar hij vanouds stond, maar met de herplaatsing van het poortje liep het toch anders. Dit werd overgedragen aan het Fries Museum, vermoedelijk vanwege de interesse die conservator C. H. F. A. Corbelijn Battaerd had getoond tijdens een bezoek aan het dorp.³ Het poortje werd opgesteld tegen een muur op de binnenplaats van het museum en later verwerkt in het inmiddels voormalige museumgebouw in de Koningstraat te Leeuwarden, waar het zich nog altijd bevindt.

De cultuurhistorische waardering voor de binnenkant van de oude kerk was gering, zeker als we ene 'Nurks' mogen geloven, die door Hepkema wordt aangehaald.⁴ Hij verhaalt: 'De moaye besniene banken binne om sa te sizzen weismiten, krekt as se gjin waerde hienen, 't is mál gien, dat siz ik jo'. Slechts de preekstoel en enkele stukjes snijwerk bleven behouden, de rest werd als afbraakmateriaal aangeboden in de Leeuwarder Courant van 18 juni 1889.

HET KERKGEBOUW

Op 13 juli 1889 werd de eerste steen gelegd voor de kerk zoals die is overgeleverd. Een gedenksteen in de noordmuur van de toren vermeldt de gebeurtenis, alsmede de kerkvoogden als opdrachtgevers, Jan van Reenen uit Witmarsum als architect en A. R. Posthumus uit Tjerkwerd als aannemer.

Van Reenen ontwierp een zaalkerk met aan de westkant een ranke, hoge toren voorzien van een ingesnoerde,

achtzijdige spits. De kerk is vier venstertraveeën lang, met aan de oostkant een driezijdige sluiting waarvan alleen het middelste muurvlak geen venster heeft omdat hier de preekstoel staat. De muren met gepleisterde plint zijn opgetrokken in bruine baksteen en per travee voorzien van een rechthoekig spaarveld met rondboogvenster waarin een houten kozijn met gietijzeren raam. Bijzonder is de dakbedekking. Deze bestaat, op het noordoostelijke dakschild na, uit ongeglazuurde Lucas Ijsbrandspannen. De toren is opgebouwd uit drie geledingen, per laag versierd met rechthoekige en rondboogvormige spaarvelden. De middelste geleding is de hoogste, hier is in het bovendeele aan drie zijden een cirkelvormige wijzerplaat aanwezig in een speciaal hiervoor gemetselde uitsparing. De wijzerplaat is gekoppeld aan het gemechaniseerde, smeedijzeren torenuurwerk dat van omstreeks 1625 dateert. Kenmerkend aan de laatste bouwlaag zijn de beide smalle rondboogvormige galmgaten die per gevelvlak het beeld bepalen. Via deze gaten vindt het geluid van de klok door A.H. van Bergen uit 1890 zijn weg. Volgens de kerkvoogden 'eene eerste kwaliteit torenluiddklok, die uitmunt door netten vorm, zuiveren toon en gemakkelijke beweeglijkheid.'⁵

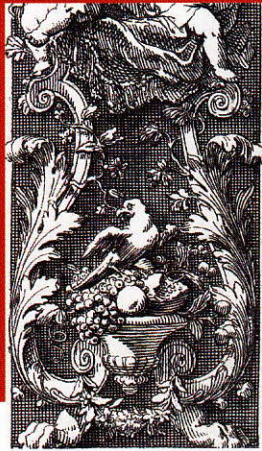
INTERIEUR

De kerk is op twee manieren toegankelijk, via het torenportaal in de westgevel of via de hoofdentree in de eerste travee van de noordmuur. Het interieur kent een karakteristieke laat negentiende-eeuwse inrichting. Deze bestaat uit een kerkzaal en een voorportaal onder de orgelgalerij, van elkaar gescheiden door een peiwand. In het zuidelijke deel van het voorportaal zijn de consistoriekamer en de trapgang gesitueerd. De kerkzaal is ingericht met een lambrisering van kraalschrootjes en een lange rij banken aan weerskanten van een centraal middenpad, dat eindigt tegen het doophek met balusters. Achter het hek bevindt zich het liturgisch centrum met de kerkenraadsbanken en de preekstoel. De ruimte zelf is overdekt met een boogvormig stucgewelf voorzien van gietijzeren sierroosters. Trekstangen voorkomen dat de muren uit elkaar worden gedrukt.

Een van de bijzonderheden aan het interieur is de oorspronkelijke gaafheid van de kleurstelling. De donkerbruine eikenhoutimitaties op de banken, peiwand

Een van de fraai gesneden panelen uit de preekstoel voorzien van een papegaaiachtige vogel. Foto A. Reinstra, RCE

Prent van Daniël Marot gebruikt voor het ontwerp van de preekstoelpanelen. Foto Rijksmuseum Amsterdam

Een van de twee primitief geschilderde tekstborden uit de achttiende eeuw. Foto A. Reinstra, RCE

Het toegangshek met de gebruikelijke doodssymboliek aan de oostkant van het kerkhof. Foto A. Reinstra, RCE

en lambrisering zijn samen met de roodbruine kleuren van het orgel en de onderdelen van de orgelgalerij vrijwel ongewijzigd. Slechts de vloer is aangepast, van roodbruin naar blauwgrijs, vermoedelijk in 1956 toen enkele wijzigingen plaatsvonden.

PRONKSTUKKEN

Blikvanger en topstuk in het interieur is de achttiende-eeuwse preekstoel afkomstig uit de oude kerk. Deze zeshoekige kansel is net als het ruggeschot en het klankbord uitbundig gedecoreerd. Het prachtige houtsnijwerk is zorgvuldig versierd met ornamenten, bloemen, vruchten en vogels. De motieven zijn ontleend aan de prenten van hofarchitect Daniël Marot (1661-1752). De maker van de preekstoel is onbekend, maar op basis van stilistische vergelijkingen met houtsnijwerk in de kerk en het stadhuis van het naburige Workum lijkt een toeschrijving aan Gerbrandus van der Haven gerechtvaardigd. Een datering rond 1739, zoals een deels gereconstrueerd jaartal toont op oud snijwerk in het voorportaal, behoort tot de mogelijkheden.

De preekstoel is zorgvuldig vormgegeven. Vijf versierde panelen worden afgewisseld door consoles. Er is een duidelijke hiërarchie in de panelen. Het fraaiste stuk is het centrale frontpaneel. Dit paneel is versierd met twee papegaaiachtige vogels aan weerskanten van een bloemvaas met een grote variëteit aan bloemen. Links en rechts van dit paneel vinden we vergelijkbare panelen, maar dan met een centrale papegaaï geplaatst op een boekje aan vruchten en omringd door bladornament en bloemenkransen. De minst zichtbare panelen aansluitend op de muur bestaan uit zogenaamd servetwerk binnen een kader van bladornament.

De kuip van de preekstoel is bereikbaar via een eikenhouten trap uit 1889. Aan deze trap is een koperen doopbekkenhouder bevestigd, in 1767 vervaardigd door S. Klinkhamer. Deze sierlijke en scharnierbare draagarm mondt uit in drie pootjes met daarop de ring waarin het koperen doopbekken ligt. De vorm van de houder is opvallend en bijna identiek aan het exemplaar in de kerk van Tjerkwerd, dat gezien de signatuur EEV het werk zal zijn van de vermaarde Amsterdamse geelgieter Elias Eliasz. van Vliet.⁶

Drie jaar na de oplevering van het gebouw kwam

het orgel gereed. Het werd geleverd door L. van Dam en Zonen en feestelijk in gebruik genomen. Het orgel was van begin af aan onderdeel van de bouwplannen, zo blijkt uit de kerkeraadnotulen en een boze brief van de Firma Bakker & Timmenga, wiens bestek en tekening voor een nieuw orgel werd afgewezen. Van Dam leverde een orgel met een hoofdwerk, dwarswerk en aangehangen pedaal, van het twee torentype met een vlak middenveld en hol zijveld. In de decoratieve elementen zijn veel plantaardige en bloemmotieven toegepast.

Interessant zijn twee achttiende-eeuwse psalmborden beschilderd met bazuinspelende putti. De primitief geschilderde stukken zijn vermoedelijk ook afkomstig uit de oude kerk en sterk vergelijkbaar met voorbeelden in de regio, zoals de exemplaren uit 1732 in de kerk van Hieslum of de borden in Parrega.

TOT SLOT

In hoeverre er in de kerk nog oude grafzerken onder de houten vloer zijn verstopt is onduidelijk. Al in de negentiende eeuw was de oude vloer aan het zicht onttrokken zo blijkt uit de notities van Mulder. Ook het schoolmeestersboekje uit 1858 maakt er geen melding van.⁷ Het kerkhof daarentegen toont verschillende zerken binnen het prachtige, gietijzeren toegangshek dat in 1874 werd aangebracht voor fl. 2050,-.

Drs. A. Reinstra (a.reinstra@cultureelerfgoed.nl) is als bouwhistoricus en specialist kerkelijke bouwkunst werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort.

Noten

- 1 L.C. 09-08-1878.
- 2 Bij deze wil ik Sytse ten Hoeve bedanken voor zijn notities uit het kerkarchief.
- 3 Zie 61ste verslag der handelingen van het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden, over het jaar 1888—1889, uitgebracht in de vergadering van den 1 sten Oct. 1889 Dedgum, p19.
- 4 Zie J. Hepkema, Eenvoudige memories en bemerkingen, De Tille, Leeuwarden 1955, p.210. 'Nurks' staat hier voor de onangename, cynische persoon die de zaken recht voor zijn raap benoemt. Het is de personage ontleend aan het boek Camera Obscura van schrijver Nicolaas Beets (pseudoniem Hildebrand).
- 5 L.C. 25-04-1890.
- 6 Vriendelijke mededeling Sytse ten Hoeve.
- 7 Tresoar, digicollectie, onderwijzersboekjes Friesland, Wonseradeel, Dedgum.

KOEN ZONDAG

It Frysk wjerspegele op grêfstiennen

Grêfstiennen fan de Epema's op it hôf fan Idaard. Foto Abe de Vries

Wa't oer in tsjerkhôf dwaalt, falt fan alles op: de foarm fan de grêfstiennen, de nammen fan de ferstoarnen, de bysûndere teksten dy't der soms op oanbrocht binne. Yn Fryslân is der noch wat oars dat de oandacht lûkt: de taal fan de grêfskriften. Meastal is dy ek yn Fryslân it Nederlânsk, mar Fryske grêfskriften komme ek foar. Nuvergenôch ha de âldere stiennen altiten in Nederlânske tekst. Hoe komt dat sa?

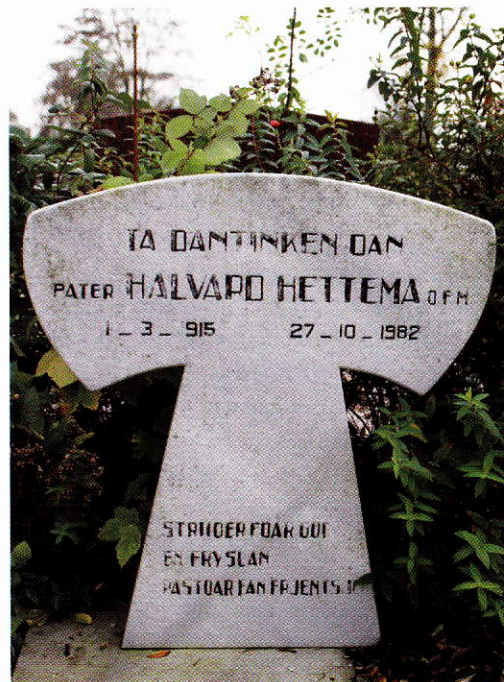
Om te begjinnen moat fêststeld wurde dat yn Fryslân al sûnt de lette midsieuwen it Nederlânsk (neist earst ek noch it Latyn) de taal fan de grêfskriften west hat. Ek foár 1498, doe't it Frysk in navenant sterke posysje as skriuwtal hie. Dat kaam lykwols, op in hiel inkelde útsûndering nei, yn de grêfskriften net ta utering. Dêrnei, yn de tiid oant 1800, waard it Frysk allinnich by útsûndering skreaun en boppedat hast inkeld yn it gefal fan literêre en kluchtige of boartlike teksten. Ut de santjinde en achttjinde ieu is net mear as ien grêfstien bewarre bleaun dêr't wat yn it Frysk op stiet. Dat is in stien op it hôf fan de Sint Vitustsjerke fan Stiens, dêr't Pyter Jurjens, stoarn 13 novimber 1750, ûnder begroeven leit. It grêfskrift sels

is Nederlânsk, mar dêrûnder fine wy in nijsgjirrige ôfbylding fan trije fûgels, folge troch de wurden: *Een Liep, Een Schrie, een Tjirk / staen op dese Zierk* ('In ljip, in skries, in tjirk, steane op dizze sark'). It Frysk wurdt hjir dus brûkt as taal fan in boartlik ûnderskrift by in foar in grêfstien ûngebrûklike ôfbylding. Dat past alhiel by dy tiid. En grif ek by Pyter Jurjens, dy't wol wat in apartenien west ha sil.

Yn de njoggentjinde ieu waard der ûnder ynfloed fan de opkommende Fryske Beweging folle mear Frysk skreaun. Troch aksje fan it yn 1908 oprjochte Kristlik Frysk Selskip en de Jongfryske Mienskip (oprjochte 1915) krige it Frysk sûntsjes oan ek tagong ta domeinen dêr't it earder net talitten wie, lykas it ûnderwiis.

Fan belang is dat de Fryske Beweging de hiele njoggentjinde ieu troch in saak wie fan frijsinnige Friezen. It rjochtsinnige tsjerkefolk, dat grutbrocht wie by de Steatebibel fan 1637 en de psalmberiming fan 1773, seach it Frysk as de taal fan de herberge en fan skriuwers dy't

Grêfstien fan pater Halvard Hettema te Frjentsjer. Foto Jan de Boer

Grêfstiennen fan de Walta's yn Wytgaard. Foto Abe de Vries

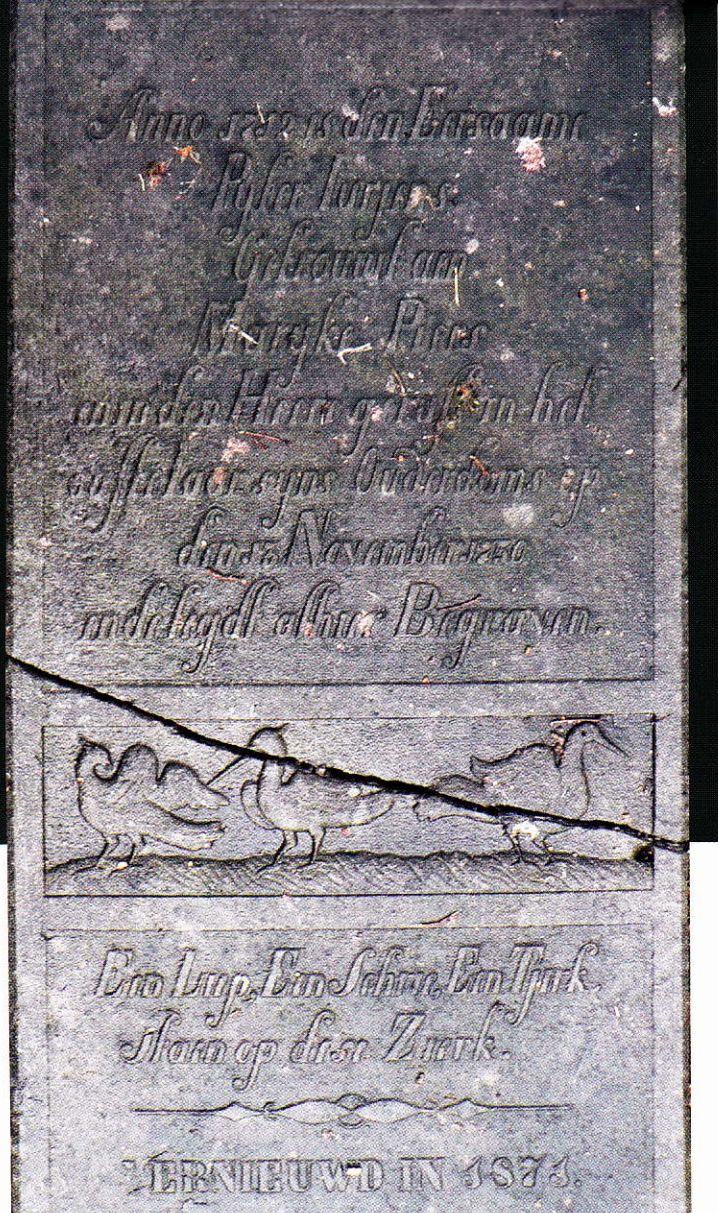

de spot dreane mei har leauwe. Nei't dr. G.A. Wumkes yn 1915 yn Tsjom de earste offisjele Fryske preek holden hie, krige it Frysk yn it religieuze domein einlings wat romte. Yn 1923 ferskynde de psalmberiming fan A.M. Wybenga, mar dy waard amper brûkt. Letter krige it tsjerkefolk mear ark ta syn foldwaan. De folsleine bibel-oersetting kaam út yn 1943, it psalmboek yn 1947.

FRYSKE GRĒFSKRIFTEN

It âldste folslein Frysktalige grêfskrift datearret út 1862. Net tafallich giet it om de stien fan Harmen Sytstra, de earste grutte foaroanman fan de Fryske Beweging, dy't begroeven leit op it tsjerkhôf fan Baard. Dêrnei bliuwt de Frysktalige grêfstien noch lang wat útsûnderliks. As der al ris in stien mei in Frysk opschrift út dy tiid te finen is, dan blykt dy te wêzen fan in 'Bewegingsfries'. It gewoane folk die net mei. Stadichoan is dat lykwols feroare. Sa begûn yn de jierren 1920 it tal Frysktalige teksten ta te nimmen, al bleau in Frysktalige grêfstien ek doe noch wat bysûnders. Earst nei de Twadde Wrâldoarloch is it stadichoan in normaler ferskynsel wurden.

Yn 1982 besocht ik mei in groep bûtenlanners it tsjerkhôf fan Hegebeintum. De ferneamde Joadsk-Amerikaanske taalsosjoloog Joshua Fishman wie der ek by. Hy woe graach witte hoefolle persint fan de grêfstienen in Frysktalige tekst hie. Dat wie foar my de oantrún om dêr sels in ûndersyk nei te begjinnen. Om in ferantwurde antwurd jaan te kinnen moast der teld wurde. Ik begûn yn 1986 mei de gemeente Frjentsjerteradiel.¹ Mei-elkoar wiene dêr 5825 stiennen; dêrfan hiene 310 in Frysk opschrift, dat is 5,3%. As wy dy sifers útsplitse, ûntstiet der in helderder byld. Sa wiene fan de 2779 stiennen op it hôf fan de stêd Frjentsjer, myn berteplak, mar 66, dat is 2,4%, Frysktalich. Lykas te ferwachtsjen skoarden de doarpen aardich heger. No binne der fanâlds rjochtsinnige en frijsinnige doarpen. Yn de rjochtsinnige

Grêfstien Pyter Jurjens yn de tsjerke fan Stiens. Foto Martsje de Jong

(Achlum, Easterbierrum, Hitsum, Seisbierrum en Tsjom) wiene mei-elkoar 1702 stiennen; 115 (6,8%) hiene in Frysk opschrift. Yn de frijsinnige doarpen (Boer, Doanjum, Hjerbeam, Peins, Pitsersbierrum, Rie, Skalsum en Sweins) wiene 866 stiennen, dêrfan 88 (10,2 %) mei in Frysk tekst (Tsjommearum, dat tsjerklik besjoen yn twa likense

Grêfstien fan Harmen Sytstra te Baard. Foto Andrys Stienstra/Tresoar

parten ferdield is, is bûten beskôging litten). Wy sjogge dus yn de frijsinnige doarpen in positiver taalhâlding foar it Frysk oer as yn de rjochtsinnige. Dat is ek werom te finen yn it ûnderwiis: de frijsinnige doarpen hiene twatalige skoallen en de rjochtsinnige net. Utsûndering wie de grifformearde skoalle fan Seisbierrum, mar dy hat mar koart twatalich west.

In pear jier letter ha ik besocht om noch wat mear materiaal te sammeljen foar myn hypoteze fan in ferbân tusken de godstsjinstige 'lizzing' fan in plak en it tal Frysktalige stiennen dêr. Ik ha doe ûnder mear oan it tellen west op 'e hōven fan alve meast rjochtsinnige doarpen yn Dongeradiel en acht meast frijsinnige doarpen yn de Greidhoeke (Boarnsterhim en Littenseradiel).² It die bliken dat yn de Dongeradielster doarpen fan de 2761 stiennen net mear as 160, dat is 6%, Frysktalich wie. It leechst skoarden de doarpen Eanjum en Wierum mei mar 3%. Yn de Greidhoekster doarpen kaam in hiel oar byld nei foaren. Fan de 1200 stiennen wiene dêr 245 Frysktalich en dat is 20%. Yn Wiuwert wie it persintaazje it heechst (24).

RELIGIEUZE TEKSTEN

Ynsjoch yn de dochs wol tanimmende populariteit fan it Frysk ûnder de rjochtsinnigen jout it opnimmen fan in religieuze tekst yn de foarm fan in bibelpart, psalm of gesang op 'e Frysktalige stiennen. Yn 1986 wie dat op it Frjentsjerter hōf by minder as de helte it gefal. De stien fan de âlden fan de dichter Douwe Tamminga út

1949 is in ier foarbyld fan in Frysktalige stien mei in religieuze ferwizing. Pas yn de sechtiger jierren begjinne de religieuze teksten ta te nimmen.

Yn desimber 2013 ha ik³ oan it tellen west op it nijste part fan it Frjentsjerter hōf. It tal Hollânsktalige stiennen wie dêr 102, it tal Frysktalige 16 (14%). Fan de Hollânske hiene 64 in religieuze ferwizing, fan de Fryske 9. It tal stiennen mei in religieuze tekst is dus aardich grutter as dy sûnder sa'n ferwizing, benammen by de Hollânsktalige. Dat hat sûnder mis te krijen mei it feit dat net-tsjerklike minsken tsjintwurdich faker foar kremaasje kieze. Mar ek is dúdlik dat it Frysk op 'e hōven hyltiten gewoaner wurdt.

By it op 'e nij neigean fan de hōven yn Frjentsjer en

Grêfstien fan de âlden fan Douwe Tamminga te Frjentsjer
Foto Jan de Boer

Grêfstien fan Tony Feitsma yn Brantgum. Foto Jan de Boer

Feanwâlden (jannewaris 2014) foel op dat it ferskaat yn religieuze teksten lytser wurden is. Dat sil te krijen hawwe mei it minderjen fan de kennis fan Bibel en lieteboek. Wa't mar in lytse foarrie teksten ta syn foldwaan hat, falt al gau werom op 'e meast bekende. Dêrby is en bliuwt Psalm 23 favoryt. Ut it yn 1977 ferskynde *Lieteboek foar de Tsjerken* wurdt Liet 290 'Dêr is in lân fan klare ljocht' gauris as tekst brûkt.

Yn it foargeande is dúdlik wurden dat der in ferbân is tusken de posysje fan de taal en de taal dy't op in stien komt. Pas doe't it Frysk in sterkere posysje krige, waarden Frysktalige grêfskriften mear en mear normaal, yn in letter stadium ek by it tsjerkefolk. Mar sels yn de meast Fryske doarpen bliuwe de Nederlânske teksten noch altiten fier yn de mearderheid.

SAMENVATTING

Er is een verband tussen de positie van de taal en de taal die op een grafsteen wordt gebruikt. Pas toen het Fries een sterkere positie kreeg, werden Friestalige graf-schriften normaal, in een later stadium ook bij kerkelijke Friezen. Toch blijven de Nederlandstalige opschriften nog altijd ver in de meerderheid.

Een Nederlandse vertaling van dit artikel is op aanvraag beschikbaar bij het secretariaat van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Koen Zondag (1938) wurke fan 1961-1969 yn it leger ûnderwiis, earst as ûnderwizer, dêrnei as haad. Yn 1969 waard er ûnderwiisbegelieder, yn 1979 folge syn beneaming ta beleidsmeiwurker twataligens en twatalich ûnderwiis. Begjin takom jier ferskynt fan syn hân in annotearre bibliografy oer it ûnderwiis yn it Frysk tusken 1800 en 1980.

Noten

- 1 Koen Zondag, 'Op deese zirk', De Stim fan Fryslân, nov. 1986, p. 194-197.
- 2 Koen Zondag, 'Speurtocht op tsjerkhōven', Friesch Dagblad, 22 sept. 1990.
- 3 Ik ha by it tellen fan de stiennen de help krige fan myn frou Reinie Zondag-Westra.

Koen Zondag

Het Fries weerspiegeld op grafstenen

Wie over een kerkhof dwaalt, valt van alles op: de vorm van de grafstenen, de namen van de overledenen, de bijzondere teksten die er soms op aangebracht zijn. In Friesland is er nog iets anders dat de aandacht trekt: de taal van de grafschriften. Meestal is die ook in Friesland het Nederlands, maar Friese grafschriften komen ook voor. Merkw aardigerwijs hebben de oudere stenen altijd een Nederlands tekst. Wat is daarvan de reden?

Om te beginnen moet worden vastgesteld dat in Friesland al sinds de late middeleeuwen het Nederlands (naast eerst ook nog het Latijn) de taal van de grafschriften is geweest. Ook vóór 1498, toen het Fries een relatief sterke positie als schrijftaal had. Dit kwam echter, op een heel enkele uitzondering na, niet tot uiting in de grafschriften. Daarna, in de tijd tot 1800, werd het Fries alleen bij uitzondering geschreven en bovendien vrijwel alleen in het geval van literaire en kluchtige of boertige teksten. Uit de zeventiende en achttiende eeuw is niet meer dan één grafsteen bewaard gebleven waar iets in het Fries op staat. Het gaat om een steen op het kerkhof van de Sint Vituskerk van Stiens, waaronder Pyter Jurjens, overleden 13 november 1750, begraven ligt. Het grafschrift zelf is in het Nederlands, maar daaronder vinden wij een curieuze afbeelding van drie vogels, gevolgd door de woorden: *Een Liep, Een Schrie, een Tjirk / staen op dese Zierk* ('Een kievit, een grutto, een tureluur, staan op deze zerk'). Het Fries wordt hier dus gebruikt als taal van een speels onderschrift bij een voor een grafsteen ongebruikelijke afbeelding. Dit past geheel en al bij die tijd. En ongetwijfeld ook bij Pyter Jurjens, die wel wat een buitenbeentje zal zijn geweest.

In de negentiende eeuw werd er onder invloed van de opkomende Friese Beweging veel meer Fries geschreven. Door actie van het in 1908 opgerichte Kristlik Frysk Selskip en de Jongfryske Mienskip (opgericht 1915) kreeg het Fries gaandeweg ook toegang tot domeinen waarin het eerder niet was toegelaten, zoals het onderwijs.

Van belang is dat de Friese Beweging gedurende de gehele negentiende eeuw een zaak was van vrijzinnige Friezen. Het rechtzinnige kerkvolk, dat was opgebracht bij de Statenbijbel van 1637 en de psalmberijming van 1773, zag het Fries als de taal van de herberg en van schrijvers die de spot dreven met hun geloof. Nadat dr. G.A. Wumkes in 1915 in Tzum de eerste officiële Friese preek had gehouden, kreeg het Fries in het religieuze domein eindelijk wat meer ruimte. In 1923 verscheen de psalmberijming van A.M. Wybenga, maar die werd nauwelijks gebruikt. Later kreeg het kerkvolk meer instrumenten aangereikt. De complete Bijbelvertaling kwam uit in 1943, het psalmboek in 1947.

Friese grafschriften

Het oudste compleet Friestalige grafschrift dateert uit 1862. Niet toevallig gaat het om de steen van Harmen Sytstra, de eerste grote voorman van de Friese Beweging, die begraven is op het kerkhof van Baard. Hierna blijft de Friestalige grafsteen nog lang iets uitzonderlijks. Wanneer er toch eens een steen met een Fries opschrift uit die tijd te vinden is, blijkt die te zijn van een 'Bewegingsfries'. De gewone mensen deden niet mee. Langzamerhand is dit evenwel veranderd. Zo begon in de jaren 1920 het aantal Friestalige teksten toe te nemen, al bleef een Friestalige grafsteen ook toen nog iets bijzonders. Pas na de Tweede Wereldoorlog is het langzamerhand een normaler verschijnsel geworden.

In 1982 bezocht ik met een groep buitenlanders het kerkhof van Hoogeteintum. De vooraanstaande Joods-Amerikaanse taalsocioloog Joshua Fishman was er ook bij. Hij wilde graag weten hoeveel procent van de grafstenen een Friestalige tekst had. Dit was voor mij de aanleiding om dit zelf te gaan onderzoeken. Om een adequaat antwoord te kunnen geven moest er geteld worden. Ik begon in 1986 met de gemeente Franekeradeel.ⁱ Alles bij elkaar waren er 5825 stenen; hiervan hadden er 310 een Fries opschrift, d.w.z. 5,3%. Wanneer wij de cijfers uitsplitsen, ontstaat er een duidelijker beeld. Zo waren er van de 2779 stenen op de begraafplaats van de stad Franeker, mijn geboorteplaats, slechts 66, d.w.z. 2,4%, Friestalig. Zoals te verwachten kwamen de dorpen tot een hogere score. Nu zijn er vanouds rechtzinnige en vrijzinnige dorpen. In de rechtzinnige (Achlum, Oosterbierum, Hitzum, Sexbierum en Tzum) waren samen 1702 stenen; 115 (6,8%) hadden een Fries opschrift. In de vrijzinnige dorpen (Boer, Dongjum, Herbayum, Peins, Pietersbierum, Ried, Schalsum en Zweins) waren 866 stenen, waarvan 88 (10,2%) met een Friese tekst (Tzummarum, dat kerkelijk gezien in twee gelijke helften verdeeld is, is buiten beschouwing gelaten). Wij zien dus in de vrijzinnige dorpen een positiever taalhouding ten opzichte van het Fries dan in de rechtzinnige. Dit is ook terug te vinden in het onderwijs: de vrijzinnige dorpen hadden tweetalige scholen en de rechtzinnige niet. Uitzondering was de gereformeerde school van Sexbierum, maar die is maar kort tweetalig geweest.

Een paar jaar later heb ik geprobeerd nog wat meer materiaal te verzamelen voor mijn hypothese van een verband tussen de godsdienstige 'ligging' van een plaats en het aantal Friestalige grafstenen daar. Ik heb toen onder anderen tellingen uitgevoerd op de begraafplaatsen van elf overwegend rechtzinnige dorpen in Dongeradeel en acht overwegend vrijzinnige

ⁱ Koen Zondag, Óp deese zirk', De Stim fan Fryslân, nov.1986, p. 194-197

dorpen in de Greidhoek (Boarnsterhim en Littenseradiel).ⁱⁱ Hieruit kwam naar voren dat in de Dongeradeelster dorpen van de 2761 stenen er niet meer dan 160, d.w.z. 6%, Friestalig waren. Het laagst scoorden de dorpen Anjum en Wierum met maar 3%. In de dorpen van de Greidhoek kwam een heel ander beeld naar voren. Van de 1200 stenen waren er daar 245 Friestalig en dat is 20%. In Wieuwerd was het percentage het hoogst (24).

Religieuze teksten

Inzicht in de toch wel toenemende populariteit van het Fries onder de rechtzinnigen geeft het opnemen van een religieuze tekst in de vorm van een bijbeltekst, psalm of gezang op de Friestalige stenen. In 1986 was dit op de Franeker begraafplaats bij minder dan de helft van die stenen het geval. De grafsteen van de ouders van de dichter Douwe Tamminga uit 1949 is een vroeg voorbeeld van een Friestalige steen met een religieuze verwijzing. Pas in de zestiger jaren beginnen de religieuze teksten toe te nemen. In december 2013 heb ikⁱⁱⁱ een telling uitgevoerd op het nieuwste gedeelte van de Franeker begraafplaats. Het aantal Nederlandstalige stenen bedroeg daar 102, het aantal Friestalige 16 (14%). Van de Nederlandstalige hadden er 64 een religieuze verwijzing, van de Friestalige 9. Het aantal stenen met een religieuze tekst is dus behoorlijk groter dan die zonder zo'n verwijzing, vooral bij de Nederlandstalige. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat buitenkerkelijken tegenwoordig vaker voor crematie kiezen. Maar het is ook duidelijk dat het Fries op de begraafplaatsen steeds gewoner wordt.

Bij het opnieuw nagaan van de begraafplaatsen van Franeker en Veenwouden (januari 2014) viel op dat de verscheidenheid in religieuze teksten kleiner is geworden. Dit zal te maken hebben met het verminderen van de kennis van de Bijbel en het Liedboek. Wie slechts een klein aantal teksten ta zijn beschikking heeft, valt al gauw terug op de meest bekende. Daarbij is en blijft Psalm 23 favoriet. Uit het in 1977 verschenen *Lietboek foar de Tsjerken* wordt Lied 290 'Dêr is in lân fan klearre ljocht' ('Er is een land van louter licht') dikwijls als tekst gebruikt.

In het voorgaande is duidelijk geworden dat er een verband is tussen de positie van de taal en de taal die op een steen wordt aangebracht. Pas toen het Fries een sterke positie kreeg, werden Friestalige grafschriften meer en meer normaal, in een later stadium ook bij kerkelijke mensen. Maar zelfs in de meest Friese dorpen blijven de Nederlandse teksten nog altijd ver in de meerderheid.

Koen Zondag (1938) werkte van 1961-1969 bij het lager onderwijs, eerst als onderwijzer, daarna als hoofd. In 1969 werd hij onderwijsbegeleider, in 1979 gevolgd door zijn benoeming tot beleidsmedewerker tweetaligheid en tweetalig onderwijs. Begin volgend jaar verschijnt van zijn hand een geannoteerde bibliografie over het onderwijs in het Fries tussen 1800 en 1980.

Bijschriften bij foto's

Grafstenen van de Epema's op het kerkhof van Idaard.

Grafstenen van de Walta's in Wijtgaard.

Grafsteen van pater Halvard Hetteema te Franeker.

Grafsteen Pyter Jurjens in de kerk van Stiens.

Grafsteen van Harmen Sytstra te Baard.

Grafsteen van de ouders van Douwe Tamminga te Franeker.

Grafsteen van Tony Feitsma in Brantgum.

ii Koen Zondag, 'Speurtocht op tsjerkhôven', Friesch Dagblad, 22 sept. 1990

iii Ik heb bij het tellen van de stenen de hulp gekregen van mijn vrouw Reinie Zondag-Westra.

Tekening van de kerk-op-schaal die in het atrium van het Natuurmuseum komt te staan. Tekening: Natuurmuseum Fryslân

Stichtingsnieuws

Van het bestuur

JUBILEUMVIERING IN 2015

De Stichting Alde Fryske Tsjerken grijpt de viering van het 45-jarige bestaan in 2015 aan om een brug te slaan naar nieuwe generaties. Er komt een bijzondere expositie in het Natuurmuseum Fryslân over het thema 'kerk en natuur'. Daarnaast worden in de zomermaanden tien kleinere exposities georganiseerd in kerken van de Stichting. Bovendien komt er een speciale jubileumvoorstelling over kerk en natuur van de Friese zanger Piter Wilkens, die op tournee gaat langs vijf van onze kerken. Met deze mooie activiteiten viert de Stichting het feit dat ze zich al zo lang mag bezighouden met het beschermen en bewaren van kerken in Friesland. De activiteiten zijn er ook op gericht om meer mensen te betrekken bij onze missie.

De expositie in het Natuurmuseum Fryslân krijgt als titel 'Goddelijk Groen'. In het atrium van het Natuurmuseum wordt een kerkje op een terp nabgebouwd. In het kerkje wachten spannende verrassingen voor de kinderen die naar binnen gaan. In twee zalen naast het atrium worden exposities ingericht over flora en fauna in en rond de kerk, en over de Stichting Alde Fryske Tsjerken zelf. Alle bezoekers van de tentoonstelling krijgen een folder mee met een uitnodiging om de tien 'satellietkerken' te bezoeken waarin ook exposities over kerk en natuur te bezichtigen zijn. Wie liever een kerk in rust en stilte, en in zijn volle pracht en glorie wil bezoeken, kan natuurlijk gewoon een van de overige kerken van de Stichting bezoeken. De tentoonstelling wordt geopend op 5 juni 2015. Dan verschijnt ook het jubileumnummer van dit magazine, dat geheel gewijd

wordt aan het thema kerk en natuur. De redactie heeft een prachtige serie artikelen in voorbereiding.

NIEUWE WEBSITE EN JUBILEUMLOGO

Onder hartelijke dankzegging aan Henk Nauta uit Kollum, die jarenlang als vrijwilliger de website heeft verzorgd, heeft het bestuur deze zomer besloten om een nieuwe website te laten bouwen. Dit wordt uitgevoerd door communicatiebureau Terp 10 in Oosterbierum. Op de nieuwe website wordt het nog gemakkelijker om te zien welke kerken voor huwelijken en andere bijeenkomsten gehuurd kunnen worden en welke activiteiten georganiseerd worden door de Plaatselijke Commissies.

Ook wordt het mogelijk vanuit de website digitale nieuwsbrieven te versturen. Op dit moment hebben zo'n vierhonderd mensen zich aangemeld voor de digitale nieuwsbrief. In december hebben zo'n 150 donateurs gereageerd op de oproep om hun e-mail adres in te leveren. Deze zullen in de nieuwe website worden ingevoerd, zodat er een steeds grotere groep ontstaat die digitale nieuwsbrieven kan ontvangen. Het is de bedoeling om minimaal twee keer per jaar (april en september), maar mogelijk vaker een digitale nieuwsbrief te gaan versturen.

Natuurlijk hoort er bij een jubileum ook een feestelijk tintje aan het logo. De Stichting heeft vormgeefster Annemarijke Haaima uit Bears gevraagd een ontwerp te maken. Dat zult u volgend jaar bij alle activiteiten van de Stichting en haar Plaatselijke Commissies tegenkomen. Graag wensen wij u veel plezier in en bij onze kerken!

Katinka Grijpstra ontvangt uit handen van directeur Gerhard Bakker een feestelijke bos bloemen. Foto: Rommie van der Heide

PERSONELE AANGELEGENHEDEN

De Stichting heeft in de vergadering van het algemeen bestuur op 22 mei in dankbaarheid afscheid genomen van penningmeester Elbert Hidding. Hij heeft vlak voor de zomer een functie aanvaard bij CGIAR, een internationaal opererend onderzoeksinstituut op het gebied van voedselzekerheid, met hoofdkantoor in Montpellier (Zuid Frankrijk). In de vacature is inmiddels voorzien door de benoeming van Hendrik Oosterhoff, die laatstelijk controller was bij de Friesland Bank en tevens kerkrentmeester is bij de Protestantse Gemeente Heerenveen.

De Stichting heeft 2 oktober stilgestaan bij het jubileum van financieel-administratief medewerkster Katinka Grijpstra. Zij werkt 25 jaar voor de Stichting. Tijdens een gezellig samenzijn op het kantoor is teruggeblikt op die periode. Toen ze begon, was er nog geen computer! Anno 2014 houdt ze de volledige boekhouding en donateursadministratie bij, bijgestaan door controller Leo Groen. Een felicitatie waard.

LEGAAT UIJKJE VAN DER HEIDE

De Stichting heeft vlak voor de zomer een legaat van bijna vijftigduizend euro ontvangen voor de instandhouding van de Kloosterkapel in Sibrandahûs. Het bedrag is nagelaten door mevrouw Uilkje van der Heide (16 februari 1918 - 12 december 2012) uit Heerenveen. Op donderdag 22 mei 2014 hebben haar nabestaanden het

Voorzitter Jan Kersbergen toont de cheque die hem namens de familie door Ytsje Hettinga-Van der Heide (links) is overhandigd. Foto: Jenne Houtstra

legaat symbolisch overhandigd aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Voorzitter Jan Kersbergen nam het legaat in ontvangst. Hij vertelde dat het legaat zal worden gebruikt voor toekomstig onderhoud. 'Met het rendement ervan kunnen wij een flink deel van ons eigen aandeel in de kosten betalen. Het Rijk stelt de helft van de kosten aan subsidie beschikbaar. De rest moeten we als eigenaar zelf opbrengen. Wij zijn mevrouw Van der Heide bijzonder erkentelijk. Dit legaat betekent dat het onderhoud aan de Kloosterkapel nu grotendeels is veiliggesteld.'

LEGAAT VAN EMIGRANT UIT CANADA

Tjitske Schapink-Bekius bij het graf van haar broer op het kerkhof van Britsum. Foto: Gerhard Bakker

De Stichting heeft een donatie van vijfduizend euro ontvangen uit de nalatenschap van Otto Bekius, een naar Canada geëmigreerde Rotterdammer met Friese wortels. Het bedrag is bestemd voor de instandhouding van de Johanneskerk in Britsum.

Otto Bekius (De Bildt 1925 - Victoria 2014) trad in 1944 op 19-jarige leeftijd toe tot het verzet. Na een carrière in het leger emigreerde hij in 1956 naar Canada om bij een transportbedrijf van een familielid te gaan werken. Het was de wens van zijn echtgenote dat de urn met zijn as zou worden bijgezet in Britsum, vertelt neef Martijn Schapink. Woensdag 15 oktober plaatste hij de urn in een graf op het kerkhof, in aanwezigheid van zijn moeder Tjitske, een zus van Otto. 'Dit doet me veel. Otto had zelf geen kinderen. Daarmee is die tak van de familie uitgestorven', aldus Schapink.

Otto Bekius was een rechtstreekse afstammeling van ds. Benjamin Bekius (1656-1733), die in Britsum voorganger is geweest en in de kerk begraven ligt.

NALATENSCHAPPEN EN LEGATEN 2013	
De heer F.R. Bouma, Hilversum (nalatenschap)	€ 200.000
De heer D.J. van Dijk, Wapenveld (legaat)	€ 10.000
De heer dr. M.J. van Es, De Bildt (legaat)	€ 8.168
Mevrouw T.E. de Graaf, Bilthoven (legaat)	€ 20.000
Mevrouw S.Y. Hofstra, Eelderwolde (nalatenschap)	€ 225.000
Gebroeders H. en M. Kuipers, Surhuisterveen (legaat)	€ 10.000
GIFTEN EN LIJFRENTES (van 500 euro of meer)	
De heer W. Langbroek ten behoeve van specifieke herbestemming	€ 50.000
Saskia-project Van Harenskerk Sint-Annaparochie (juni-actie donateurs)	€ 13.218
Stichting Praalgraf Menno baron Van Coehoorn (Fonds Adellijk Erfgoed)	€ 3.592
Pilot energie zuinig maken kerk Bears (Herbert Duintjerfonds)	€ 10.000
Gift NN	€ 5.000
Gift NN	€ 500
De heer F.C. Drost en mevrouw J.E. Wagner	€ 2.500
De heer F. Boschma	€ 2.000
De heer T.J. Holwerda	€ 1.000
Lijfrente de heer Y. Blijstra	€ 1.000
Lijfrente NN	€ 500
Lijfrente mevrouw T. Blok-Hoekstra	€ 2.000
Lijfrente de heer A. Oostra	€ 1.000
Lijfrente Brenninkmeijer	€ 500

DETIENDUIZEND EURO VOOR FOU DGUM

De Stichting is alle donateurs erkentelijk die deze zomer een extra bijdrage hebben overgemaakt voor de restauratie van de kerk van Foudgum. In totaal is er maar liefst € 13.500 binnengekomen. Dit bedrag is aan de Plaatselijke Commissie beschikbaar gesteld voor de plannen rond François Haverschmidt (Piet Paaltjens) en het gebruik van de kerk als dorps huis. Mede namens de Plaatselijke Commissie willen wij u hartelijk bedanken. Zodra de plannen zijn gerealiseerd, komt er (net als vorig jaar) opnieuw een speciale bijeenkomst voor alle gulle gevers om te laten zien wat er met het geld gebeurd is.

Van de Emmakade

OVERNAME VOORHOF EN KERKHOF HUIZUM

De Stichting heeft op 5 juli het (in 1979 gesloten) kerkhof rond de Dorpskerk van Huizum en het even verderop gelegen gebouw De Voorhof overgenomen van de Protestantse Gemeente Leeuwarden-Huizum. Het dagelijkse beheer komt in handen van de vrijwilligers van de Plaatselijke Commissie Huizum.

Het kerkhof van Huizum zou over vijftien jaar in theorie volledig geruimd kunnen worden. Voor de Stichting is dat geen optie, omdat zij Dorpskerk en kerkhof als een cultuurhistorische eenheid beschouwt. 'Vandaar dat we een meegeefsom bedongen hebben. Met het

Kerkrentmeester Ad Halma overhandigt de sleutel van de Voorhof aan voorzitter Jan Kersbergen. Foto: Gerhard Bakker

De akte van Baaïum is gepasseerd. Kerkrentmeester Hoitema feliciteert voorzitter Jan Kersbergen met de 'aanwinst'. Foto: Frans Andringa

rendement daarvan kunnen we jaarlijks enig onderhoud plegen', legt directeur Gerhard Bakker uit. 'De PC heeft het onderhoud op zich genomen, maar zal toch zo nu en dan enige ondersteuning nodig hebben.'

De meegeefsom bij het kerkhof is precies even groot als het bedrag dat de Stichting betaald heeft voor het gebouw De Voorhof. 'Voor de PC is het prettig dat De Voorhof beschikbaar blijft, met daarin een professionele keuken en toiletten. Zo lang die op minder dan vijftig meter loopafstand van de kerk beschikbaar zijn, hoeven we dergelijke voorzieningen niet in de kerk zelf aan te brengen.'

OVERNAME BAAIUM

De Stichting heeft op 20 juni de hervormde kerk van Baaïum overgenomen. De akte werd gepasseerd door notaris Van der Hem uit Jorwert. Daarna overhandigde voorzitter Hoitema van het college van kerkrentmeesters van Wjelsryp-Baaïum de sleutel van de kerk aan voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting, in ruil voor de symbolische euro.

De kerk is in beheer bij een Plaatselijke Commissie. Via deze vrijwilligers kan het kerkje worden gehuurd voor rouw- en trouwdiensten, concerten en (familie)-bijeenkomsten. Bovendien zullen er minimaal twaalf keer per jaar kerkdiensten worden gehouden van de Hervormde Gemeente Wjelsryp-Baaïum, vertelde Auke Deinum. 'Op die manier zorgt de hervormde gemeente voor een stevige bodem in de 'kleine exploitatie' (gas, water, elektra)', complimenteerde directeur Gerhard Bakker de overdragende partij. Hij tekende samen met Hoitema een tienjarige huurovereenkomst.

Voorzitter Jan Kersbergen betaalt één euro aan kerkrentmeester Jurjen Koehoorn, en krijgt in ruil daarvoor de sleutel van de kerk van Dedgum. In het midden notaris mr. Siebe Swart.
Foto: Willem de Graaf

De kerk van Dedgum. Foto: Gerhard Bakker

OVERNAME DEDGUM

De Stichting heeft op 21 november de hervormde kerk van Dedgum overgenomen. Het is op de drempel van de viering van het 45-jarige bestaan in 2015 de 45ste kerk van de Stichting. De akte werd gepasseerd door notaris Swart uit Stiens. De sleutel van de kerk werd overhandigd door voorzitter Jurjen Koehoorn van het college van kerkrentmeesters van Tjerkwerd-Dedgum.

Opmerkelijk is dat de kerkelijke gemeenschap onvoldoende middelen beschikbaar had om de gevraagde meegeefsom te kunnen betalen. 'Deze kerk is zo bijzonder dat we er graag een uitzondering voor maken', aldus voorzitter Jan Kersbergen. 'We hebben een stevige Plaatselijke Commissie kunnen installeren, maar zij weten dat we niet onmiddellijk tot restauratie kunnen overgaan. De subsidieregeling van het Rijk is daarvoor te zeer versoberd. Het dorp wil de kerk gebruiken als dorps huis; mogelijk dat we langs die weg een deel van de benodigde middelen bijeen kunnen krijgen. We gaan wel meteen aan de slag met een restauratieplan, maar de uitvoering zal misschien enige tijd op zich laten wachten.'

ONDERHOUD IN 2015

De Stichting heeft in het jubileumjaar een bijzonder intensief onderhoudsprogramma voor de boeg. Zo worden onder meer de kerken van Allingawier, Foudgum, Holwerd en Hantumhuizen gerestaureerd, met subsidies van Rijk en Provincie. Verder vindt in de eerste helft van 2015, dank zij een grote gift van een inwoner van Den Haag met Friese wortels, eindelijk het lang verwachte

funderingsherstel plaats bij de toren van Hegebeintum (zie de folder die bij dit blad is ingestoken). Bovendien wordt de toren zelf onderhanden genomen. Verder worden ook nog de orgels van de Dorpskerk in Leeuwarden-Huizum (met een jaar vertraging) en van de Radboudkerk in Jorwert gerestaureerd. Daarnaast vinden er nog diverse andere onderhoudswerkzaamheden plaats. U zult de onderhoudsvlag komend jaar op veel plaatsen aan de steigers tegenkomen!

ARCHIEF JOHANNES VAN DER VEEN

Een donateur van het eerste uur van de Stichting, Johannes van der Veen uit Drachten, heeft op 23 september zijn complete knipselarchief over Friese kerken

Johannes van der Veen overhandigt symbolisch één van de zestig orders aan directeur Gerhard Bakker. Rechts de vrijwilligers die het archief van de Stichting ordenen: Arnoud Klokke en Henk Veenstra.
Foto: Rommie van der Heide

overgedragen. De zestig ordners worden in eerste instantie opgeslagen in het depot in Dokkum. Eerder ontving de Stichting al de volledige verzameling foto's en knipsels uit de nalatenschap van een overleden donateur, die aan de bibliotheek van het bureau aan de Emmakade is toegevoegd. De Stichting is met Tresoar in gesprek om te onderzoeken in hoeverre het materiaal gedigitaliseerd en publiekelijk toegankelijk gemaakt kan worden via het project Digitalisering Erfgoed, waarvoor de Provincie Fryslân € 5 miljoen beschikbaar heeft gesteld, naar aanleiding van een motie van de FNP, in het kader van 'Wurkje foar Fryslân'.

In samenwerking

TSJERKEPAAD

Op 12 juli organiseerden de Stichting Alde Fryske Tsjerken en Stichting Tsjerkepaad een tocht over het Jabikspaad ('Jabiksrûntsje') gevolgd door een optreden van flamencogroep Rosario in de Groate Kerk van Sint-Jacobiparochie. Aan de 'pylgertocht' (pelgrimstocht) onder leiding van Jan Romkes van der Wal deden 33 deelnemers mee. Zij verzamelden zich eerst in de kerk voor een kop koffie en een korte viering. Daarna volgde de voettocht van 15 kilometer over het Jabikspaad, gedeeltelijk over de dijk, naar Zwarte Haan en vandaar langs een andere route weer terug naar St. Jabik. Terug in de kerk volgde om 16.00 uur een wervelende show van de flamencogroep, met muziek, dans en zang. Hier waren nog eens honderd mensen op af gekomen. Het programma leidde tot enthousiaste reacties. Volgend jaar wordt er opnieuw een activiteit gehouden op de tweede zaterdag van juli, met een Jabiksrûntsje gevolgd

door een programma in de Groate Kerk. Zet de datum alvast maar in de agenda!

Gerrit Groeneveld, voorzitter Stichting Tsjerkepaad

ORGANUM FRISICUM

Organum Frisicum organiseert in het eerste halfjaar van 2015 vier activiteiten. Voor de jongeren is er een speciale Jeugdvoorstelling: 'Marijke Meu' (overleden 1765). Data en plaatsen: 10 april, 1 mei en 12 juni in Leeuwarden (Waalse Kerk) en op 10 april op Ameland, 24 april in Dokkum en op 22 mei in Heerenveen. Locaties nog nader te bepalen.

Op zaterdag 11 april is de Voorjaarsexcursie. Start: 10.30 uur te Koarnjum. De excursie wordt voortgezet in Blije, terwijl 's middags orgels in Marrum en Hallum worden bezocht. Alle orgels zijn onlangs gerestaureerd. Organisten deze dag: Theo Jellema en Peter van der Zwaag.

Op vrijdag 5 juni vindt het Openingsconcert van het Friese orgelseizoen plaats in de Grote Kerk te Harlingen (20.00 uur). Zie ook: www.organumfrisicum.nl

Otto Roelofsen, voorzitter Stichting Organum Frisicum

'FERDJIPPING' IN DE KERK VAN JORWERT KLAAR

De Radboudkerk in Jorwert wordt sinds 2012 gebruikt door Stifting Nijkleaster. De activiteiten van deze pioniersplek van de Protestantse Kerk groeien sterk. Daarom was er behoefte aan extra ruimte waar bezoekers kunnen worden ontvangen. Deze zomer is de voor-kerk verbouwd. Er is een tweede verdieping in gekomen.

Nijkleaster is bijzonder blij met de nieuwe ruimte. Het is een prachtige plek geworden, die via glazen wanden in verbinding staat met de kerkzaal. De verbouwing is mede mogelijk gemaakt door de provincie Fryslân én door de *stipers* en *freonen* van Nijkleaster, die ruimhartig gegeven hebben.

Danseressen van Rosario wervelen door De Groate Kerk. Foto: Jan Romkes van der Wal

Genum

Bernhard van Haarsma Buma

In september was ik in Genum. In het kerkje was een expositie ter gelegenheid van het 450-jarig bestaan van het Genumer torenuurwerk. Een bijzonder jubileum: meestal is bij oude torenuurwerken het bouwjaar niet bekend. Het uurwerk regelt de tijdsaanduiding op de twee wijzerplaten aan de noord- en zuidgevel van de toren en het slaan van de klok. De kerk heeft twee klokken, de kleinste uit 1344 – een van de oudste in Friesland – en de grote uit 1490. De klok uit 1344 doet dienst als slagklok op de hele uren.

De eerste keer dat ik de kerk van binnen zag was omstreeks 1946/47. Ik was een jongen van een jaar of 15. Ik was *út fan hûs* op een *pleats* vlak bij de kerk – sate Noordam – en op zondagmorgen ging ik naar de dorpskerk. De kerk was goed bezet, af en toe kwamen er nog mensen binnen en het was heel stil. Het orgel speelde niet. De kerkenraad kwam binnen en de dienst begon. Toen de dominee de aanvangspsalm had voorgelezen zette het orgel nog niet in. Maar wat gebeurde? Een man ging voor de lezenaar in het hek staan en zette de psalm in die onmiddellijk door de gemeente werd overgenomen. Er was dus geen orgel. Er was een voorzanger. Dat ik dat nog mag beleven, dacht ik.

Na de invoering van de protestantse eredienst in 1580 was het orgelspel tijdens de dienst verboden. Pas rond 1630 deed de orgelbegeleiding haar intrede. Het was de tijd van de voorzangers. In de grotere plaatsen werden daarvoor bekende musici aangetrokken. In de Grote Kerk in Leeuwarden was dat de begaafde Jacques Vredeman en in de Waalse kerk de veelzijdige Michel Noé, die op de loonlijst van het stadhouderlijk hof stond.

Veel dorpskerken kregen pas in de achttiende en negentiende eeuw een orgel. Elders had men een harmonium of een paar blazers. Daarmee werd de voorzanger overbodig. Ik had misschien wel de laatste voorzanger in Friesland meegemaakt.

In 1995 kwam ik opnieuw in Genum. Daar werkte van 1993 tot 2006 de beeldend kunstenaar Gerrit Terpstra. Gerrit had in de kerk een tentoonstelling ingericht die op het middeleeuwse kerkinterieur was geïnspireerd. Regnerus Steensma, zelf geboeid door de wisselwerking van oude kerken en moderne kunst, had de bisschop van Groningen, de geliefde mgr. Bernard Möller, bereid gevonden de tentoonstelling te openen. De bisschop hield een bevolgen toespraak over de relatie tussen kerk en kunst. Het was een bijzonder moment in de geschiedenis van de kerk. In de Middeleeuwen kwam de bisschop van het verre Utrecht voor de kerkinwijding naar het noorden. Verder zal Genum wel nooit een bisschop hebben gezien.

De Genumer kerk is al meer dan veertig jaar onder de hoede van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De plaatselijke commissie heeft ook aandacht voor kunst in de kerk. Een voorzanger is niet meer nodig. Een orgel zal er wel nooit meer komen. En een bisschop ook niet. Maar over vijftig jaar kan de plaatselijke commissie het 500-jarig bestaan van het torenuurwerk vieren. Dat is sa wêze mei!

Om persoonlijke en historische redenen geef ik de voorkeur aan de eeuwenoude naam Genum boven de nieuw-Friese vorm Ginum.

De eerste bezoekers kijken rond op De Ferdjipping, de nieuwe bovenzaal van Nijkleaster in de voorkerk van Jorwert. Foto: Nijkleaster

Het werk is in nauw overleg uitgevoerd met de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Samen is onder meer gekeken naar het gebruik van de passende kleuren. Daarvoor is een uitgebreid kleurenonderzoek gedaan. Architect Romke Lemstra uit Heerenveen was verantwoordelijk voor de plannen.

Van de excursiecommissie

De excursiecommissie organiseert op zaterdag 21 maart de voorjaarsexcursie naar drie kerken rond Heerenveen: de Kapelle in Haskerdijken, de Rotondekerk in Terband en de Thomaskerk in Katlijk. Deze kerken, die alle drie eigendom zijn van de Stichting, liggen geografisch gezien opvallend in een rechte lijn. Dit zou volgens sommige bronnen kunnen wijzen op drie energetische plaatsen, de zogenaamde 'leycentra'.

De Rotondekerk in Terband werd in 1843 gebouwd naar ontwerp van architect Thomas Romein uit Leeuwarden. Deze waterstaatskerk heeft een zandsteenkleurig gepleisterd front in neoclassicistische bouwstijl en een kleine, opvallende toren. De voorgevel laat drie sierlijke rondbogen zien, gedragen door pilasters en met twee blinde nissen.

De eikenhouten preekstoel dateert uit de zeventiende eeuw. In de vloer van de kerk zien we een rijk beeldhouwde zerk uit 1653 van de familie Crack met wapens van Crack en Lycklama à Nijholt. In 2003 is de restauratie van het Van Dam-orgel voltooid. In 1992 was deze kerk monument van de maand.

In Haskerdijken staat, omgeven door enkele boerderijen, de voormalig hervormde zaalkerk De Kapelle. De kerk is gelegen aan het Jabikspaad, de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella. Opvallend zijn de grote rondboogvensters en de geveltoren met ingesnoerde spits. De kerkruimte wordt gedekt door een houten tongewelf en in de met donkergrijze estrikken bedekte vloer zien we zes grafstenen uit de zeventiende en achttiende eeuw. De geïsoleerde ligging van de kerk voert ons terug naar het verhaal over de dertiende-eeuwse kloosterling Dodo, die regelmatig naar deze plek werd geroepen met als gevolg dat er na zijn dood hier een

Interieur van de Rotondekerk in Terband. Foto: Wiebe Kamminga

kloosterkapel is gebouwd. In 1818 verving de huidige kerk deze kapel.

De Thomaskerk in Katlijk dateert uit 1525. Het torenloze, laatgotische zaalkerkje is opgetrokken uit kloostermoppen. Het exterieur heeft met zijn conserverend karakter een levendig aanzien: steunberen, hoekpenant, fries en een met beitelingen afgewerkte geveltop. De eikenhouten preekstoel staat sinds de restauratie in 1978 weer op zijn oorspronkelijke plaats tegen de zuidgevel. Aan de zuidzijde zien we restanten van de oorspronkelijke vloerbedekking. Onder de orgelgalerij staan twee overhuifde en door driehoekige frontons bekroonde kerkbanken. Naast de sterk staat een klokkenstoel. Traditiegetrouw worden de klokken op oudjaar geluid: het Sint Thomasluiden.

In één van de kerken zal tijdens de rondleiding een (kort) concert plaatsvinden.

DE ORGANISATIE

De bussen vertrekken om 12.00 uur van het treinstation Leeuwarden en komen daar rond 17.00 uur weer terug.

Interieur van de Thomaskerk in Katlijk. Foto: Gerhard Bakker

Interieur van De Kapelle in Haskerdijken. Foto: Gerhard Bakker

De kosten bedragen € 15,00 per persoon. Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op rekeningnummer NL92 INGB 0003 690 669 t.n.v. Excursiecommissie

Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. 'voorjaarsexcursie 2015' en het aantal personen. U ontvangt van ons geen bevestiging. Uw betaling is uw bewijs van inschrijving. Inschrijven kan tot 14 maart 2015; daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat geldt ook voor hen die zich zonder reserveren bij de bussen melden. U kunt de desbetreffende kerkbeschrijvingen toegestuurd krijgen door overmaking van € 1,50 extra. Bezoekers met eigen vervoer kunnen ter plaatse het boekje met de drie kerkbeschrijvingen kopen voor € 3,00.

Gepassioneerde oud-notarissen als vraagbaak

JAAP VAN DER BOON

Mr. Ernest de Lange en mr. Eabe Veerman voor de kerk van Britswert
Foto: Frans Andringa

De regen striemt de Friese Greidhoek en een stevige wind doet de rest, als mr. Ernest de Lange de deur van de middeleeuwse kerk van Britswert opent. In het bedehuis klinkt prachtige muziek van De Lange's collega Eabe Veerman, die de toetsen van het monumentale orgel bedient. Niet veel later komen twee verdwaalde toeristen binnen om te schuilen. De vreemdelingen bekijken er meteen de grote foto's van de Noorderlicht-expositie. Deze kerk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken wordt net als de andere kerken volop gebruikt als een bijzondere plek voor culturele en godsdienstige activiteiten.

Het lijkt vanzelfsprekend dat de twee oud-notarissen De Lange en Veerman bestuurslid zijn van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Notarissen zijn immers bij uitstek notabelen die gevraagd worden om in een stichting of vereniging plaats te nemen. Maar bij mr. De Lange en mr. Veerman valt vooral de passie op waarmee zij zich voor de Stichting inzetten.

Veerman is gefascineerd door de onafzienbare hoeveelheid middeleeuwse kerken die er tussen de Afsluitdijk en het Duitse Oost-Friesland staan. Bovendien heeft hij als grote hobby het orgelspel. De Lange is persoonlijk vooral geïnteresseerd in kerkinterieurs en daarnaast in antiek. Hij kreeg de liefde voor de kerk met de paplepel ingegoten. Zijn vader vertelde hem dat als je ergens in de gemeente Littenseradiel op een bruggetje ging staan en in het rond keek, je maar liefst 36 kerken kon zien.

De Lange en Veerman zijn bij uitstek de mannen die advies kunnen geven bij nalatenschappen en andere financiële schenkingen aan Alde Fryske Tsjerken. De Stichting biedt daartoe diverse mogelijkheden. Wie monumentale bedehuizen een warm hart toe draagt en nu al financiële steun willen geven, kan gewoon donateur worden. Men kan ook een eenmalige gift geven, of een periodieke schenking. Belangstellenden kunnen zelfs een specifiek doel binnen de Stichting financieel steunen. 'As men it foar it oargel yn in bepaalde tsjerke jaan wol, kin dat ek', legt Veerman uit.

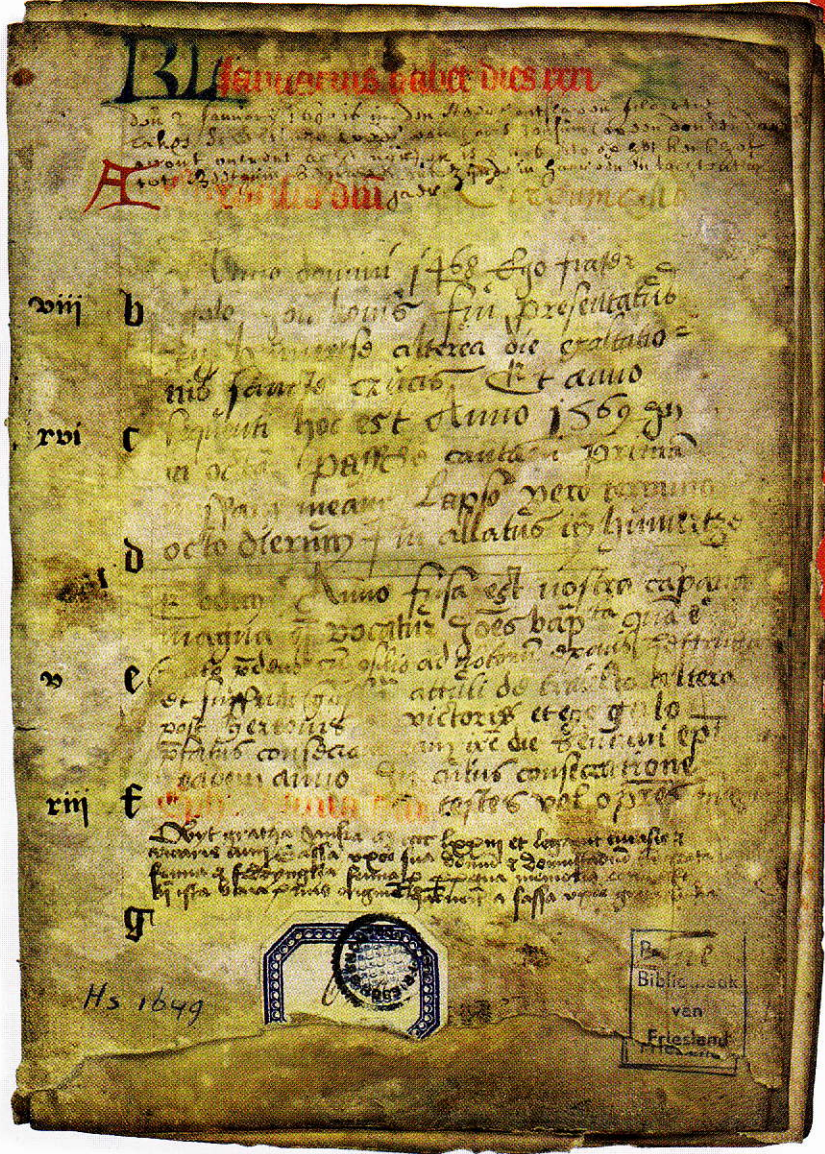
Daarnaast bestaat de mogelijkheid om een Fonds op Naam op te richten. De schenker bepaalt zelf de naam en het doel van het fonds, zolang het aansluit bij het werk van de Stichting. De Lange noemt het voorbeeld van een man die van deze mogelijkheid gebruik maakte. 'Dy man sei: it is ta oantinken fan myn frou.'

Een Fonds op Naam kan jarenlang blijven bestaan en de naam van de gever blijft eraan verbonden. De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft overigens een speciale status voor de Belastingdienst, namelijk die van *culturele ANBI*. Dat betekent dat maar liefst 125% van het geschonken geld van de inkomstenbelasting mag worden afgetrokken.

Ook na hun leven kunnen mensen nog wat betekenen voor het behoud van de oude Friese kerkgebouwen. Zij kunnen daartoe een legaat geven of de Stichting Alde Fryske Tsjerken benoemen tot (mede)-erfgenaam in hun testament. Bij een legaat leggen begunstigers een bepaald goed (bijvoorbeeld een woning, weiland of aandelenportefeuille) vast voor de Stichting, bij een erfstelling gaat het om een percentage van de nalatenschap. Bijzonder is dat geen cent belasting (successierechten) hoeft te worden betaald.

Mensen die over een schenking of nalatenschap nadenken, kunnen via het kantoor van de Alde Fryske Tsjerken – maandags t/m donderdags geopend – de hulp invoeren van mr. De Lange en mr. Veerman. Zij kunnen advies geven vóór de notaris in beeld komt. Intussen weten steeds meer mensen voor dit doel de Stichting te vinden. De Lange: 'Wy krigen altiten wol skinkingen, mar de lêste pear jier krije wy dochs behoorlike neilittenskippen.'

De Lange en Veerman verzekeren dat het geld goed terecht komt bij de Stichting Alde Fryske Tsjerken, die slechts een handvol betaalde krachten in dienst heeft en vele vakkundige bestuursleden en andere vrijwilligers. 'By ús bliuwt neat oan de strykstôk hingjen.'

KEES KUIKEN

Herdenken in de kerk van Hommerts: vóór en na de Hervorming

Het eerste van de negen bewaarde bladen van de memoriekalender uit Hommerts. Collectie en foto: Tresoar, Leeuwarden

Bij oude Friese kerken denk je niet direct aan Hommerts en Jutrijp. De middeleeuwse kerken in dit tweelingdorp, tot 1580 beide gewijd aan Johannes de Doper, zijn in 1741 respectievelijk 1818 vervangen door nieuwbouw. Jutrijp heeft sinds 1976 zelfs helemaal geen kerk meer. Uit een voor Friesland uniek handschrift, dat op Tresoar wordt bewaard, krijgen we een indruk van het kerkelijke leven in Hommerts in de vijftiende en zestiende eeuw.

In de katholieke tijd (vóór 1580) werden in de kerk van Hommerts niet alleen op zon- en feestdagen missen opgedragen, maar ook op de sterfdagen van gegoede parochianen. Zulke memorie- of zielmissen dienden een dubbel doel: het levend houden van de nagedachtenis van overledenen en het bespoedigen van hun hemelvaart, zodat hun ziel zo kort mogelijk in het vagevuur hoefde te worden gelouterd. Wie dit wilde regelen, kon een afspraak maken met de pastoor. Heel rijke families konden hiervoor een eigen priester (*prebendarius*) aanstellen. Zo'n familiestichting werd meestal bij testament opgericht. Grote, rijke kerken hielden vaak een speciaal 'memorieboek' bij van alle afgesproken zielmissen en van de afgesproken vergoedingen. In veel dorpskerken ging het simpeler toe. Daar schreef de pastoor een en ander in zijn misboek. Dat bevatte

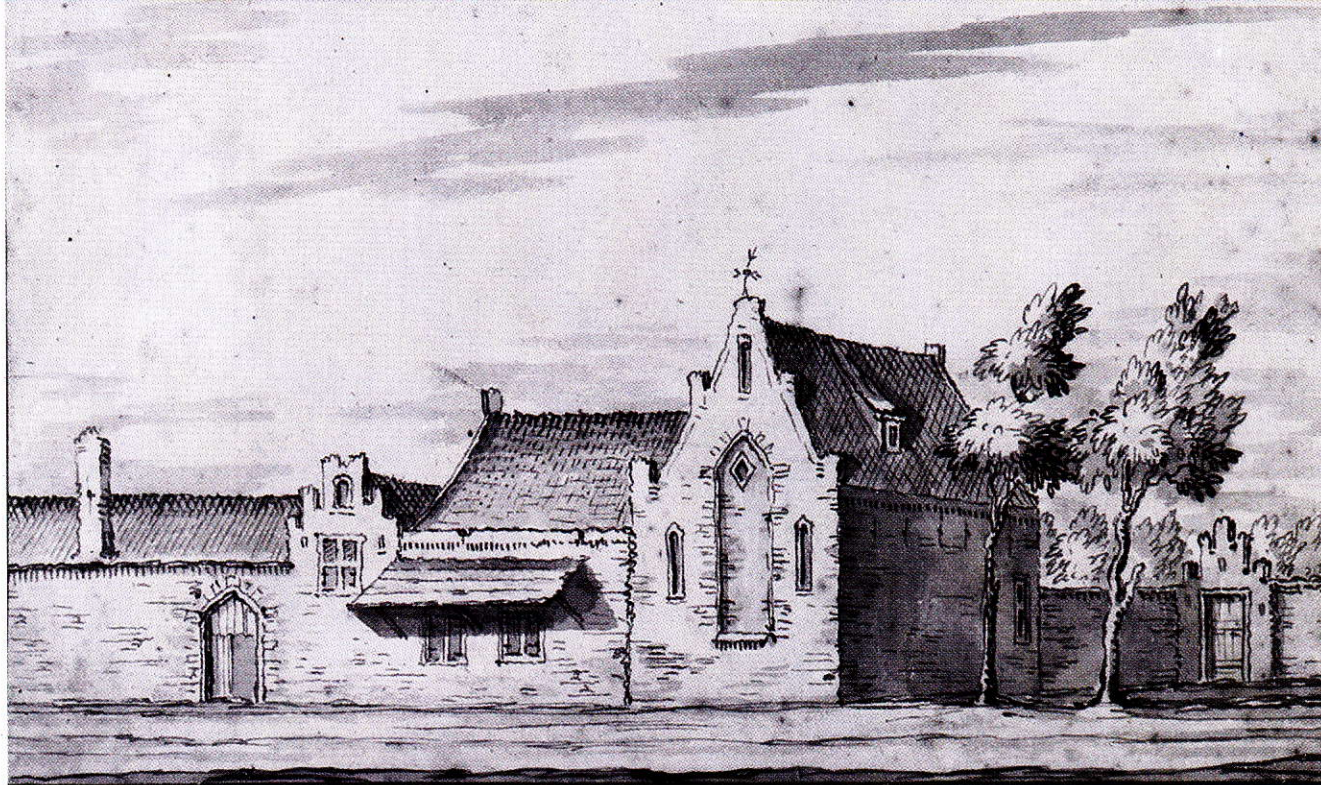
veelal een soort verjaarskalender met de feestdagen van heiligen. Daarbij schreef de pastoor de namen van op die dagen te herdenken parochianen. Uit het misboek van Hommerts zijn negen perkamenten bladen van zo'n memoriekalender bewaard.¹ Ze bestrijken de eerste vier maanden van het kerkelijk jaar. De hele kalender heeft dus misschien een stuk of dertig bladen geteld.

Dit is het enige bekende exemplaar van zo'n kalender uit een Friese dorpsparochie. Uit het Groningse dorp Leermens en uit het dorp Herwen in de Betuwe zijn volledige misboeken bewaard. Ook in de kalenders van deze boeken staan memorieaantekeningen.² Het misboek van het vroegere dorp Sloten bij Amsterdam is verloren gegaan, maar de memories die erin stonden, zijn wel in afschrift bewaard.³ In de volgende paragrafen krijgt u een indruk van de middeleeuwse zielmispraktijk in Hommerts, onder meer in vergelijking met die in de drie bovengenoemde dorpen. Tevens zullen we zien hoe deze herdenkingscultuur veranderde na de Hervorming.

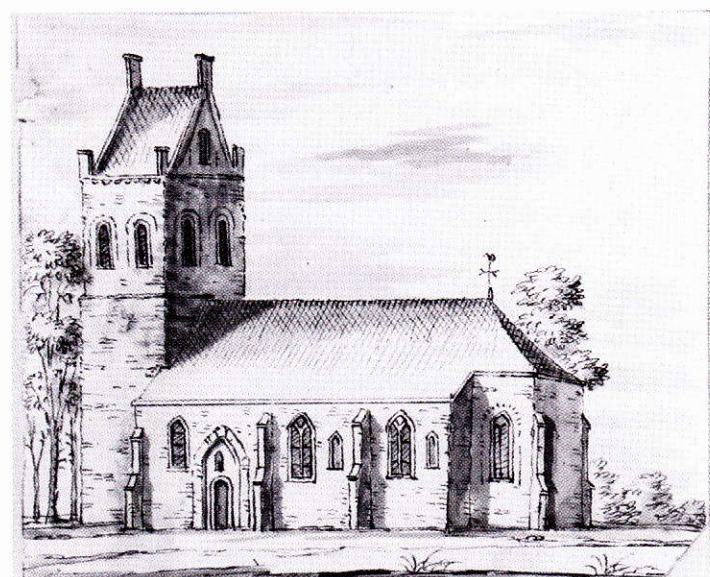
HEREN IN HOMMERTS

De kerk in Hommerts stond onder leiding van de Jansheren of Johanneters, een ridderlijke kloosterorde of geestelijke ridderorde die in het nabije Sneek een hospitaal ('Sint Jansberg') beheerde en die tot 1580 zowel de pastoors van de Sneker Martinikerk leverde als de pastoors in Hommerts.⁴ De kerk in het buurdorp Jutrijp was eveneens gewijd aan Sint Jan en had een eigen pastoor. In 1543 heette deze 'heer Otto'.⁵ Van een band met de Sneker Jansheren is niets bekend.

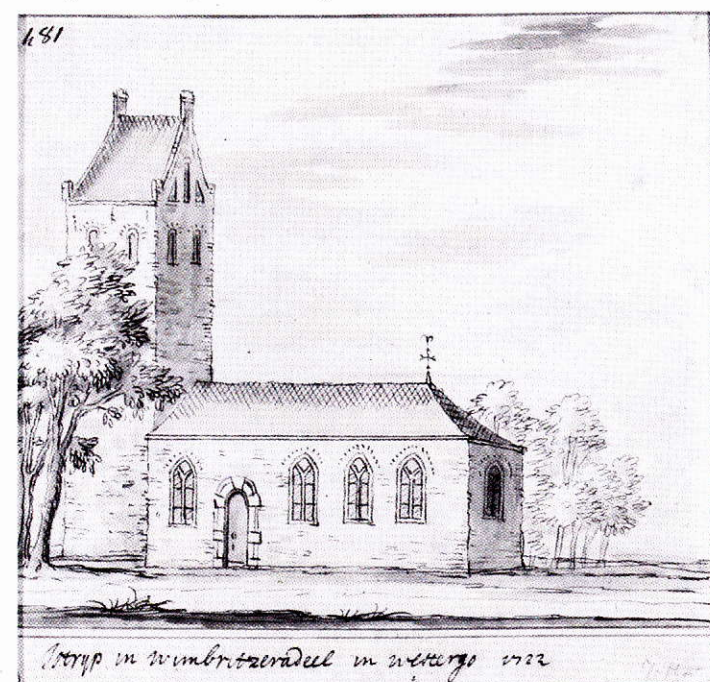
In Hommerts maakten de Jansheren niet alleen de dienst uit. Er waren vóór 1580 twee particuliere stichtingen actief. In 1543 staan ze respectievelijk te boek als de *prebende Ons Lieve Vrouwe* en *Sincte Katherinen proven*. In Jutrijp was toen geen sprake van zulke stichtingen.⁶

Het St. Jans-hospitaal in Sneek. Tekening Jacobus Stellingwerf. Collectie: Fries Museum

De middeleeuwse kerken van Hommerts (anno 1724) en Jutrijp (anno 1722), getekend door Jacobus Stellingwerf. Collectie: Fries Museum.

Een aanwijzing dat deze beide prebenden waren gevestigd op zijaltaren aan weerszijden van het koor is te vinden op een tekening van de middeleeuwse kerk uit 1724. Daarop is te zien dat de koorsluiting smaller was dan het schip van dit kerkgebouw. In de noord- en zuidoosthoek van het schip was dus ruimte voor een altaar.⁷ Op een tekening uit 1722 van dezelfde hand (Jacobus Stellingwerf) is het middeleeuwse zaalkerkje van Jutrijp afgebeeld.⁸ Dit was heel simpel rechthoekig gebouwd. Hier lijkt op het eerste gezicht geen ruimte voor zijaltaren. Misschien is die er (veel) vroeger wel geweest, maar uit de tekening (en uit de gegevens uit 1543) blijkt dit dus niet.

Het zou mooi zijn als we wisten wie de beide prebenden in Hommerts hebben gesticht en wat er na de Hervorming van is geworden. Waren de stichters adellijke heerschappen en zijn hun stichtingen na 1580 misschien omgezet in studiebeurzen ('lenen'), zoals dat ook elders gebeurde? In Hommerts zijn de namen van twee middeleeuwse stinzen bekend: Hettinga en Ekama. Homme Iepes Hettinga stond in 1505 te boek als edelman en in 1511 als hoofdeling te Hommerts. De eigenaars van Ekamastate (of *Ekamaguedt*) waren in 1511 geen edelen maar eigenerfden. Ze gingen zich pas enkele generaties later naar hun stamgoed in Hommerts 'Ekama' noemen.⁹

Maar het stichten van een prebende is nooit een exclusief adellijk voorrecht geweest. Zo stichtte in 1451 een eigenerfde inwoner (*parochianus*) van Sloten bij Amsterdam een prebende in de dorpskerk aldaar. Deze familiestichting is in 1597 door de protestantse overheid ontbonden.

Ook de geestelijke die in 1505 een prebende in de kerk van Leermens stichtte, was niet van adel. Zijn familie steeg later wel zover op de maatschappelijke ladder dat ze het predicaat 'jonker' ging voeren. Toen Leermens in 1594 protestants werd, werd hun prebende

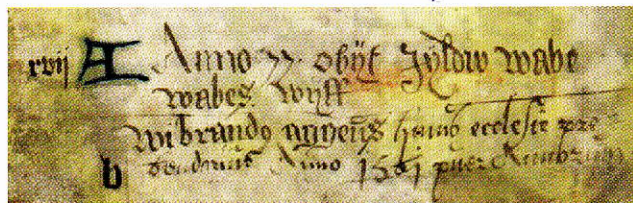
een privé-studiefonds.¹⁰ Het is dus voorstelbaar dat beide voorname huizen in Hommerts elk een eigen prebende onderhielden, ongeacht of de bewoners nu officieel van adel waren of er dicht tegenaan hingen. Zeker weten we dit niet, want er zijn geen stichtingsakten van deze twee prebenden bewaard.¹¹ We weten evenmin wat er na 1580 met het kapitaal van deze stichtingen is gebeurd. Wel heeft Iepe Tietes, heerschap in Hommerts en vader van Homme Iepes Hettinga, voor 18 stuivers per jaar zielmissen besteld bij een prebende in het nabije Uitwellingerga. Misschien is die prebende door hemzelf gesticht. Iepe Tietes Hettinga staat echter ook voor 3 stuivers per jaar op de lijst van 'eeuwige memories' van de pastoor in Hommerts. Dat was een stuk voordeliger. Mogelijk is dit de reden waarom Iepes nazaat Pieter Hommes tussen Iepes overlijden en 1543 de jaarlijkse betalingen aan de prebende in Uitwellingerga (de naam ervan is onbekend) heeft stopgezet.¹²

HERDACHT OP HET HOOGALTAAR

Daarmee zijn we terug bij de memoriekalender die vanaf 1468 door de pastoors van Hommerts is bijgehouden. Het oudste doodsbericht is uit ditzelfde jaar. Op de dag na Maria Boodschap (25 maart) overleed Rinse Baukes. Voor zijn eeuwige memorie kreeg de pastoor jaarlijks een deel van de inkomsten uit het land van de Catharinaprebende. Rinse mocht hierover kennelijk beschikken. Dit lijkt een aanwijzing dat hij de stichter van deze prebende was, of althans een naaste verwant. Overigens was Catharina na Johannes de Doper de tweede beschermheilige van de Jansheren.¹³

De doodsberichten vallen uiteen in drie klassen. Van de meeste parochianen zijn alleen naam en sterfdatum genoteerd. Dit betekent vermoedelijk dat hun namen op die dag vanaf de kansel werden afgeroepen in het kader van een voorbede: een van de simpelste (en goedkoopste) vormen van memoriezorg die een dorpspastoor kon aanbieden. Alleen een anonieme voorbede op Allerzielen was nog goedkoper. Een 'eeuwige memorie' was bewerkelijker en dus duurder dan een voorbede. Als onderpand konden de nabestaanden een stuk land aan de pastorie schenken dat voldoende pacht opbracht om de pastoor jaar in jaar uit een zielmis te laten opdragen. De familie van Rinse Baukes voldeed aan deze verplichting door een deel van de inkomsten van hun prebende niet aan de daarop benoemde privépriester uit te keren, maar aan de pastoor.

Wie nog sneller in de hemel wilde komen en voldoende bemiddeld was, kon zo'n eeuwige memorie uitbreiden met een liefdadige bepaling ten bate van de armen. In Hommerts had die een vaste vorm: een jaarlijkse uitdeling van brood en boter (*perpetua memoria cum pane et butyro*). Drie dagen na Maria Boodschap werd zo bijvoorbeeld de in 1508 overleden Ette Siebes herdacht. De kosten voor deze zielmissen met uitdeling kwamen uit de pachtinkomsten van Ekamastate. Zo'n combinatie van vroomheid (*pietas*) en liefdadigheid (*caritas*) werd gezien als een snelweg naar de hemel. Maar het kon nog

Een keurige dominee en een ondeugende priester

De memoriekalender uit Hommerts is voor het eerst gepubliceerd in 1885 door de predikant G.H. van Borssum Waalkes (1829-1910). Voor het Fries Genootschap deed hij jarenlang onderzoek naar klokopschriften.¹⁸ Hij vond het Latijn van de aantekeningen op de memoriekalender 'treurig'. Volgens hem sprongen de pastoors onder meer slordig om met de Latijnse naamvallen. In één geval heeft dit Waalkes op het verkeerde been gezet. Onderaan het tweede kalenderblad staat namelijk: *wibrando aggeus huius ecclesie prebendarius Anno 1561 puer annis 7*. In 1561 was dus het 7-jarige zoontje van de prebendepriester Wiebren Ages gestorven. De door en door keurige Waalkes maakte hiervan: 'Wibrandus Aggeus was prebendaris der kerk in 1561, als knaap van zeven jaren'. Dat heel wat priesters vóór de Hervorming gewoon een gezin met kinderen hadden, kwam niet bij hem op.¹⁹ Een stijve dominee was Waalkes overigens niet. Voor het Genootschap liet hij eens een timmerman uit zijn eigen gemeente (Huizum) optreden met een verhaal over traditionele Friese houtverbindingen. De timmerman kreeg de lachers op zijn hand toen hij vertelde dat Waalkes deze in zijn eigen kerk nooit had opgemerkt in al die jaren dat hij er preekte. Enkele aanwezigen vonden dit vrijpostig, maar Waalkes kon er hartelijk om meelachen.²⁰

uitgebreider. Op 2 maart 1513 was Sietske Bennertsma gestorven. Haar moeder, die in hetzelfde jaar overleed, regelde voor Sietske niet alleen een eeuwige memorie met brood- en boteruitdeling, maar bepaalde ook dat heer Arend, de toenmalige pastoor, 15 jaar lang op de sterfdag van haar dochter op het hoogaltaar twee pond kaarsen moest branden. Als vergoeding mocht hij gedurende die tijd 9 *eijnsen* (-0,3 hectare) land van de familie gebruiken. Naast *pietas* en *caritas* zien we hier dus een opzichtig vertoon van sociale status (in het Latijn: *fama*). Ook bij de memoriemissen in de Zuid-Hollandse dorpsparochie Koudekerk werd de *fama* van gestorvenen en hun nabestaanden uitgedrukt door het ontsteken van grote, dure kaarsen: negen voor de hogere adel, zes voor de lagere adel en drie voor niet-adellijke doden.¹⁴

In Hommerts waren de Bennertsma's (en niet de plaatselijke adellijke familie, de Hettinga's) voor zover bekend de enigen die hun herdenkingsmissen met zoveel vertoon opluisterden. Daarbij moeten we opmerken dat de memoriekalender uit deze parochie niet volledig bewaard is. Alleen de bladen voor de eerste vier maanden van het kerkelijk jaar hebben de Hervorming overleefd. De kans is dus reëel dat later in het jaar nog meer van zulke 'belichte' zielmissen plaatsvonden.

Dankzij deze memoriekalender hebben we nu wel een

Arjan Draisma de Vries

indruk welke kerkelijke feestdagen van 1468 tot 1580 in Hommerts zijn gevierd, althans gedurende de eerste vier maanden van het jaar: in januari Besnijdenis des Heren, Driekoningen en het octaaf daarna, Pontianus, Agnes, en Beking van Paulus; in februari Maria Lichtmis, Agatha, Apollonia, Valentijndag, Petrus Stoel, en Mattheüs; in maart Perpetua en Felicitas, Gregorius, Gertrudis, Benedictus, en Maria Boodschap; en ten slotte in april Ambrosius, Vitalis en Valeria, Joris, en Marcus. Aan het feest van Johannes de Doper, de patroonheilige van de kerk (24 juni), komt het bewaarde kalendergedeelte niet toe.

NA DE HERVORMING

Vanaf 1580 was het in Friesland officieel afgelopen met 'paapse' praktijken zoals heiligenfeesten en zielmissen. De Jansheren in Sneek gingen met pensioen en de parochie Hommerts werd met Jutrijp samengevoegd tot één 'gereformeerde' gemeente. Vermoedelijk is toen het overbodig geworden misboek verkocht of vernietigd, op het katern met de memoriekalender na. Dit laatste bevatte immers niet alleen gegevens over dode dorpelingen, maar ook over de goederen die zij aan de pastorie hadden nagelaten. Deze 'pastorielanden' en andere 'geestelijke goederen' kwamen in 1580 aan de Friese provinciale overheid. Het grietenijbestuur van Wymbritseradeel, waarin Hommerts lag, had hiervan al in 1578 de rekening opgemaakt, zoals in 1580 ook elders in Friesland gebeurde.¹⁵ Volgens de grietman ging alleen de verdeling van de pastorielanden in Hommerts wat moeizaam. De geschillen werden gladgestreken met veel voedsel en drank.¹⁶

In het grietenijbestuur zat in die tijd Minne Teekes Scheltinga uit Hommerts. Zijn doodsbericht is in 1593 door zijn zoon Teeke bijgeschreven op de memoriekalender.

Deze is blijkens enige latere aantekeningen van Teekes hand (waaronder een beeldende beschrijving van zijn huwelijksnacht in 1602) nog tientallen jaren in het bezit van deze familie Scheltinga geweest.¹⁷ Omstreeks 1880 is het negen bladen tellende handschrift door de Achlumer verzekeringsdirecteur en politicus A. Draisma de Vries (1843-1936) geschonken aan het Fries Genootschap. Het vormt het enige bekende restant van het rijke roomse leven in de kerk van Hommerts vóór 1580.

Historicus en sinoloog Kees Kuiken, in 2013 gepromoveerd op de cultuurgeschiedenis van Het Bildt, doet onderzoek naar middeleeuwse memoriecultuur in Nederlandse plattelandsparochies.

Noten

- 1 Tresoar, Leeuwarden, Hs 1649, digicollectie nr. 324; gedeeltelijke vertaling in G.H. van Borssum Waalkes, 'Uit een oud kalendarium van de Hommerts en Jutrijp', *Friesche Volksalmanak* 2 (1885) 43-53 (www.wumkes.nl). In de nu volgende paragrafen worden alle middeleeuwse eigennamen gespeld volgens de namenthesaurus op www.tresoar.nl.
- 2 <http://memodatabase.hum.uu.nl>, *MeMO text carrier ID* nrs. 375 (Leermens), 378 (Hommerts), 437 (Herwen).
- 3 Stadsarchief Amsterdam, archief Hervormde Gemeente Sloten, inv. nr. 250 fol. ix; vergelijk P.M. Grijpink, 'Betreffende de kerk te Sloten Noord-Holland', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 31 (1908) 437-442.
- 4 Pastoorlijst in J.A. Mol, 'De Johanniters fan Snits: nammen, komôf en karriêres', *Fryske Nammen* 10 (1996) 152.
- 5 P.L.G. van der Meer en J.A. Mol, ed., *De Beneficiaalboeken van Friesland, 1543* (Leeuwarden 2013) 859.
- 6 Van der Meer en Mol, ed., *Beneficiaalboeken 854-860*.
- 7 Fries Museum, Leeuwarden, PTA419-003 (J. Stellingwerf, 'Gezicht op de kerk met stompe toren te Hommerts'). Over zulke 'ingesnoerde' koren onder meer: J. Kroesen, *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen* (Regensburg 2010) 95.
- 8 Fries Museum, Leeuwarden, PTA421-001 (J. Stellingwerf, 'Gezicht op de kerk met stompe toren te Jutrijp').
- 9 P.N. Noomen, *Stinzen in middeleeuwse Friesland: een voorlopige inventarisatie* (CD-PDF, Hilversum 2009) 438-440.
- 10 K. Kuiken en A. van Poelgeest, 'Memory ende hueghenisse: middeleeuwse memoriecultuur in een Hollands adelsdorp, *Virtus* 18 (2011) 56; K. Kuiken, 'Leermens herdacht: memoriecultuur in Fivelgo vóór 1594', *Groninger Kerken* (2014, ter perse).
- 11 Van de prebende in Sloten bij Amsterdam en van de prebende in Leermens zijn deze akten wel bewaard.
- 12 Van der Meer en Mol, ed., *Beneficiaalboeken 826*; Waalkes, 'Kalendarium' 45 (*Eep Tetez Hettinghe*). Meer over deze adellijke familie Hettinga in: J.R. Hettinga, sam., *Hettinga, Friese families* (Rotterdam en Gronsveld 2010) 11-76.
- 13 J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 136.
- 14 Kuiken en Van Poelgeest, 'Memory ende hueghenisse' 52-55, 63-64.
- 15 P.L.G. van der Meer e.a., *Administratieve en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid* (Leeuwarden 1993) 9.
- 16 Grietman S. van Botnia, aangehaald in A. Algra, *De historie gaat door het eigen dorp* III (Franeker 1957) 269-270.
- 17 Waalkes, 'Kalendarium' 51-52; W. Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Scheltinga* [...] (z.p. 1939) 136-140.
- 18 G. Slothouwer, 'Levensbericht van G.H. van Borssum Waalkes', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1906-1907) 115-131 (www.dbnl.nl).
- 19 Waalkes, 'Kalendarium' 43, 45; Mol, *Vechten* 104 (over de Sneker Jansheer Hotse Harinxma).
- 20 Slothouwer, 'Levensbericht' 129.

ERIK BETTEN

Het Noordelijke parochiewezen ontrafeld – Otto Roemeling over zijn corpus clericorum

In december 2013 zag in Leiden een bijzonder proefschrift het licht: *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600*. Het leidde niet tot grote media-aandacht, maar de op dat moment 76-jarige Otto Roemeling uit Hurdegaryp bekroonde daarmee wel ruim vijf decennia aan archiefwerk. Hij bracht een corpus aan gegevens bijeen dat onze perceptie van de geestelijkheid in de late middeleeuwen in het Noorden heeft aangescherpt.

Roemeling is econoom van opleiding, en deels ook jurist. Vanwege zijn werk kwam hij in 1969 in Leeuwarden terecht, waar hij directielid werd van het Diakonessenhuis, later opgegaan in het MCL. Geschiedenis was altijd al zijn hobby, en ook tijdens de drukste perioden in zijn loopbaan wist hij het archief te vinden. “Het doen van een of ander onderzoek vormt een uitstekende afleiding van de sores van het werk. Ik kan het iedereen aanraden.”

Zijn voorliefde voor de archieven begon echter al eerder, tijdens zijn studietijd in Groningen. “Het begon met genealogie. Daar heb ik ook redelijk veel over gepubliceerd.” Een onderzoek naar de tweede vrouw van een voorvader uit de zeventiende eeuw, leidde Roemeling in zijn studie jaren naar de stukken van gewestelijke gerechtshoven. “Ik vond vrijwel niets over die vrouw, maar wel veel aardige informatie over geestelijken. Dat was leuk registreren! Vervolgens ging ik naar wat oudere bronnen kijken om daar op zoek te gaan naar namen. En zo ging het van kwaad tot erger. Het was puur registreren op basis van mijn eigen nieuwsgierigheid, grenzend aan verzamelwoede.”

Door zijn werk in Leeuwarden verschoof zijn aandacht van Groningen en Drenthe naar Friesland. Ook daarvan bracht hij gaandeweg de middeleeuwse geestelijken en de patrocinia (schutpatronen) van

de verschillende kerken in kaart. Zijn monnikenwerk bracht hem in contact met professionele wetenschappers als Hans Mol, Wiebe Bergsma en Paul Noomen, verbonden aan de Fryske Akademy. Een contact dat door zijn bestuurswerk voor de Akademy in de jaren negentig des te intensiever werd.

WETENSCHAP

Gegevens verzamelen is niet meteen hetzelfde als wetenschap bedrijven. “Dat vraagt om een analyse van die gegevens. Het trekken van conclusies. Nu zal het ook met mijn opleiding te maken hebben – waarbij statistiek een rol speelde - dat ik daarbij toch geneigd was te zoeken naar systemen, met een kwantitatieve insteek.”

Het proefschrift begon niet met een centrale vraagstelling. “Mijn motivatie was heel lang om mijn verzameling gegevens zo compleet mogelijk te maken. Maar in die jaren gingen bepaalde dingen natuurlijk wel opvallen.”

Zo komt Roemeling in *Heiligen en Heren* tot de conclusie dat de heiligen op de pastoorszegels in Groningen corresponderen met de patroonheiligen van de kerk waar ze aan verbonden waren. “Die stelling durf ik aan omdat ik alle beschikbare zegels systematisch ben nagegaan. En in vrijwel alle gevallen komen de heiligen

De vijf meest gebruikte patrocinia in Friesland zoals Roemeling die heeft geïnventariseerd:

1. Nicolaas
2. Martinus
3. Maria
4. Johannes de Doper
5. Gertrudis

overeen. Neem de Martinikerk in Groningen, als de pastoors van die kerk een heilige in hun zegel hadden, dan was dat altijd Martinus.” Het opmerkelijke is dat die vuistregel in Friesland juist niet werkt. “Dat intrigeert me, zulke verschillen.”

CORPUS

Het kloeke proefschrift maakt nu voor iedereen duidelijk dat Roemeling zijn weg weet in de Friese kerkgeschiedenis, maar onder sneupers was dat al heel lang bekend. “Dan werd ik weer eens opgebeld met de mededeling: ‘ik ben met een boekje over de kerk bezig’. En wat ik dan wist over die kerk.

Voor deze geïnteresseerden met een heel specifieke lokale belangstelling heeft Roemeling bij zijn proefschrift een cd-rom laten opnemen. Daarop is per parochie alles te vinden wat hij in de ruim vijftig jaar van archiefwerk heeft gevonden, compleet met bronverwijzing. “De bijlage staat ook online, op de website van de Fryske Akademy, dus iedereen kan erbij”, aldus Roemeling, die hoopt dat deze royale ontsluiting aangegrepen zal worden voor breder gebruik. “Je ziet in kerken wel lijsten met predikanten. Voor de kerken die zover teruggaan, kan daar nu bijvoorbeeld ook een lijst van rooms-katholieke geestelijken aan toe worden gevoegd.”

HARDNEKKIGE JACOBUS

Overigens is gebleken dat niet iedereen op de historische accuratesse van Roemeling zit te wachten. Het treffendste voorbeeld is wel de kerk van Uithuizen. “Men heeft in de vorige eeuw bedacht dat daar het Jacobspad begint, maar het is geen Jacobuskerk. Toch houdt men vast aan het idee dat Jacobus de Meerdere daar de schutspatroon is. In een artikel in *Groninger Kerken* heb ik ooit uitgelegd dat de kerk gewijd was aan Dionysius. De vroegere pastoor vond dat niks, en dat liet hij me weten ook. De kerk bleef een Jacobuskerk heten.”

De kerk van Uithuizen werd een tijdje geleden overgenomen door de Stichting Oude Groninger Kerken. “Toen dacht ik: die kunnen het weten, nu zullen ze dat patroniem wel aanpassen. Maar nee, dat gebeurde niet. Zo hardnekkig is het soms.” Overigens zijn daar ook Friese voorbeelden van. De ‘Bonifatiuskerk’ van Oldeberkoop zou eigenlijk een Vituskerk moeten zijn.

DRIE ONDERDELEN

Heiligen en Heren bestrijkt drie terreinen binnen het parochiewezen tot 1600. Naast de identificatie van de juiste schutspatroon van een kerk (vooral voor Groningen heeft Roemeling veel nieuwe namen aan het licht gebracht), en de positie van de priester in Friesland, gaat het over de relatie tussen parochiekerken en kloosters. Roemeling schetst binnen dit thema ook het beleid van de bisschoppen van Utrecht en Münster. Anders dan in Friesland blijkt in Groningen en Drenthe geen sprake van facilitering van kloostervorming door schenking van de patronaatsrechten over kerken.

Roemeling is bescheiden over het werk dat hij heeft verricht. “Het is natuurlijk maar *spielerei*. Hoogstens interessant voor een kleine groep die hier echt in geïnteresseerd is.”

De bescheidenheid kenmerkt Roemeling, maar die is niet nodig. Hij brengt met zijn proefschrift wel degelijk een aantal nieuwe inzichten over het noordelijke parochiewezen tot 1600 naar voren. Zoals de constatering dat de geestelijkheid eigenlijk altijd uit de eigen grietenij afkomstig was, en van gewone afkomst. “Bij het vastleggen van alle geestelijken die ik in de bronnen tegenkwam, noteerde ik zo volledig mogelijk de naam. Een familienaam kwam ik daarbij hoogst zelden tegen, veel vaker een patroniem. En dat wijst erop dat de priesters uit het volk afkomstig waren.” Geestelijken van adel, of zelfs het stadspatriciaat, zijn in de drie noordelijke provincies nauwelijks aan te wijzen.

“Wat ook opvalt: de Stellingwerven vormen daarin een gesloten systeem. Priesters van buiten zie je er niet, maar andersom gaan er ook geen pastoors vanuit de Stellingwerven naar andere gebieden.”

Roemeling is sinds januari gebonden aan een rolstoel, wat de gang naar de archieven lastig maakt. Gelukkig kan hij thuis nog veel doen met het materiaal dat hij heeft verzameld. Ook maakt de voortschrijdende digitalisering het werken vanuit huis gemakkelijker. Al is Roemeling daar geen liefhebber van. “Je kunt er veel aan hebben, maar er is geen donder aan.” Hij herinnert zich de fietstochten van zijn ouderlijk huis in Beetsterzwaag naar het archief in Groningen. “42 kilometer heen, en 42 kilometer terug. Een hele dag bezig, maar dat gaf niets. Je vond wat. En dan ging je met een voldaan gevoel weer terug.”

De preekstoel met doophek. Foto Regnerus Steensma

Voor de Reformatie was het altaar in het koor het belangrijkste onderdeel van de kerkinrichting. De preekstoel stond opgesteld aan de zijkant, doorgaans tegen de zuidmuur bij de scheiding tussen het priesterkoor en het kerkschip. Toen de altaren uit de kerken werden verwijderd, bleven de preekstoelen gehandhaafd. Soms werden ze iets gewijzigd door er teksten op te schilderen

EEN PREEKSTOEL VAN 1590 MET TEKSTEN

Een enkele zestiende-eeuwse preekstoel bleef bewaard, zoals die van Huizum.¹ Na de Reformatie werden er al spoedig nieuwe preekstoelen gemaakt, doorgaans met grote klankborden om de verstaanbaarheid van de predikant te bevorderen. Een vroeg bewaard exemplaar met rijk renaissance snijwerk is dat in de kerk van Ballum, in 1604 vervaardigd door de beeldhouwer/antiëksnijder Claes Jelles en in 1771 uit de Grote Kerk van Harlingen verhuisd naar Ameland.

SYTSE TEN HOEVE

Twee preekstoelen voor de Grote Kerk van Dokkum

In Dokkum werd nog eerder, namelijk in 1590, een nieuwe preekstoel opgesteld in de Grote Kerk. Deze preekstoel werd voorzien van teksten in de Nederlandse taal (vooral ontleend aan de zogenaamde Deux Aesbijbel uit 1562). Ze worden vermeld in het tweede deel van de handschriften van Claas Smedema, *Eenige aantekeninge van 't geene tot Dockum is voorgevallen...uit verscheidene oude schriften bijeengesteld, 2 delen 1717, 1736*.² Daarin staat genoteerd:

1748 Den 10 Jan^v Sijn de Letteren aan de Trappen en de Leuning van de Predikstoel in de kerk deser Stadt Ten voorschijn gekomen; 't welk voor dezen met Hout is Overdekt geweest, Door dien Dat het aangespijckert was. En dat de Spijckers nu verroest sijn. En luijdet aan de Leuning aldus:

Wie V Hoert die Hoert mij. Wie V Verwerpt die Verwerpt mij. Lucas 10.

Aan de Schering van de Trappen Luidet aldus:

Ghi Minschenkint wilde niet straffen die moorders der Stadt ende haar foerhouden alle haar Gruwelen. Ezechiel 22 Capittel.

De Dokkumer magistraat had op 7 december 1590 opdracht gegeven de preekstoel, alsmede een doophek te maken:

*Jan Claeszn. kistmaecker heeft ordonn(antie) de somma van eenhondert sessentachtich car.gld. tien stuivers voor het versetten ende repareren van de bancken in de kerck ende het maecken van de predickstoel ende het vierkant om de predickstoel ende mede voor het gestoelte van het orgel volgens sijn specificatie.*³

Paneel met pelikaan. Foto Regnerus Steensma

Paneel met valk. Foto Regnerus Steensma

Paneel met leeuw, slang. Foto Regnerus Steensma

De kistenmaker Jan Claeszn, werkte in 1591 aan de inrichting van het vernieuwde stadhuis van Dokkum.⁴ In 1593 vervaardigde hij drie vurenhouten banken 'in't oost van de kercke'. Toen in 1605 de preekstoel al weer moest worden opgeknapt beurde zijn opvolger Huite Pijtter Moewus Kistemaker daar fl. 27-10-10 voor.⁵

EEN NIEUWE PREEKSTOEL IN 1751

De preekstoel van 1590 deed dienst tot 1751. Claas Smedema schreef er over in zijn eerder genoemd handschrift:

Den 24 May Is de oude Predikstoel met het oude Vierkant in de Kerk afgebroken. En de nieuwe Predikstoel met het nieuwe vierkant weeder gemaakt. En aangenomen door Sjouke Nooteboom, Architek te Leeuwarden; en heeft gecost met alle vereischte materialen en Arbeijdsloon etc. Een summa van Ses honderd agtien Car, gl. En seventien str. De oude Praedikstoel met het oude Vierkant is op Den 29 may bij Boelgoedt verkogt en heeft opgebracht aan suiver geld Een summa van 8 car. Gl. 3 stvs, 12 penn.

De vorm van de preekstoel is traditioneel. Een zeshoekige kuip en een veel groter, eveneens zeshoekig klankbord worden met elkaar verbonden door een ruggeschot. De preekstoeltrap aan de oostzijde heeft een gebogen leuning, bestaande uit gedraaide balusters. Op de trapboom zijn onder de treden bladornamentjes gesneden.

De in trapeziumvormige vakken verdeelde onderzijde van het klankbord is in het middelpunt versierd met

bladvormige ornamenten. Op het eenvoudige paneel van het ruggeschot is de knop voor de predikantssteek geplaatst op een bladrozet. Het paneel wordt geflankeerd door verdiepte lijsten met bladornamentjes en door grote vleugelstukken, die gevormd worden door zware bladkrullen. De panelen van de kuip zijn van elkaar gescheiden door verdiepte verticale plinten, waarop behalve bladornamentjes de symbolen van de vier jaargetijden zijn gesneden: bloemen (voorjaar), korenschoof (zomer), druiven (herfst) en hulst (winter).

Twee panelen, die het minst in zicht zijn, hebben een zwaar bladornament. De drie overige panelen zijn rijker versierd. Hier ook weer zwaar bladornament en daartussen allegorieën en symbolen. Op het voorpaneel (afb. links) is de zichzelf opofferende liefde van Christus uitgebeeld door een mannelijke pelikaan, die zijn jongen voedt met bloed uit zijn open gepikte borst.

Een tweede paneel (afb. midden) draagt de afbeelding van een gekapte valk op een gehandschoende hand. De symboliek van deze afbeelding is niet geheel duidelijk. De valk wordt wel als symbool gezien van wat de wereld te boven gaat; met zijn scherpe blik ziet en begrijpt hij alles. Hij is ook het symbool van omhoog gaan en van overwinning. De gekapte valk wordt wel afgebeeld met de tekst 'Post tenebras spero lucem' (Na duisternis hoop ik op licht).⁶

Het derde paneel (afb. rechts) vertoont de afbeelding van een leeuw, die zich bevindt boven een slang met een vrucht, liggend onder een steen. Verder zijn een kruis, een scepter en een boek weergegeven. Hier is

duidelijk sprake van Bijbelse motieven. De heerschappij van Christus over de zonde en het kwaad zal zijn uitgebeeld. De zonde, weergegeven door de slang met de vrucht, die wordt vermorzeld onder een steen (vergelijk: Genesis 3). Bij de leeuw worden gedachten opgeroepen aan Openbaringen 5:5: *zie, de leeuw uit den stam Juda, de wortel Davids, heeft overwonnen....* De betekenis van het kruis is duidelijk. Het boek is het teken van het evangelie. De scepter is waarschijnlijk een verwijzing naar de messiaanse profetie in Genesis 49:10: *'De scepter zal van Juda niet wijken, noch de heersersstaf tussen zijn voeten, totdat Silo komt, en hem zullen de volken geboorzaam zijn.'*

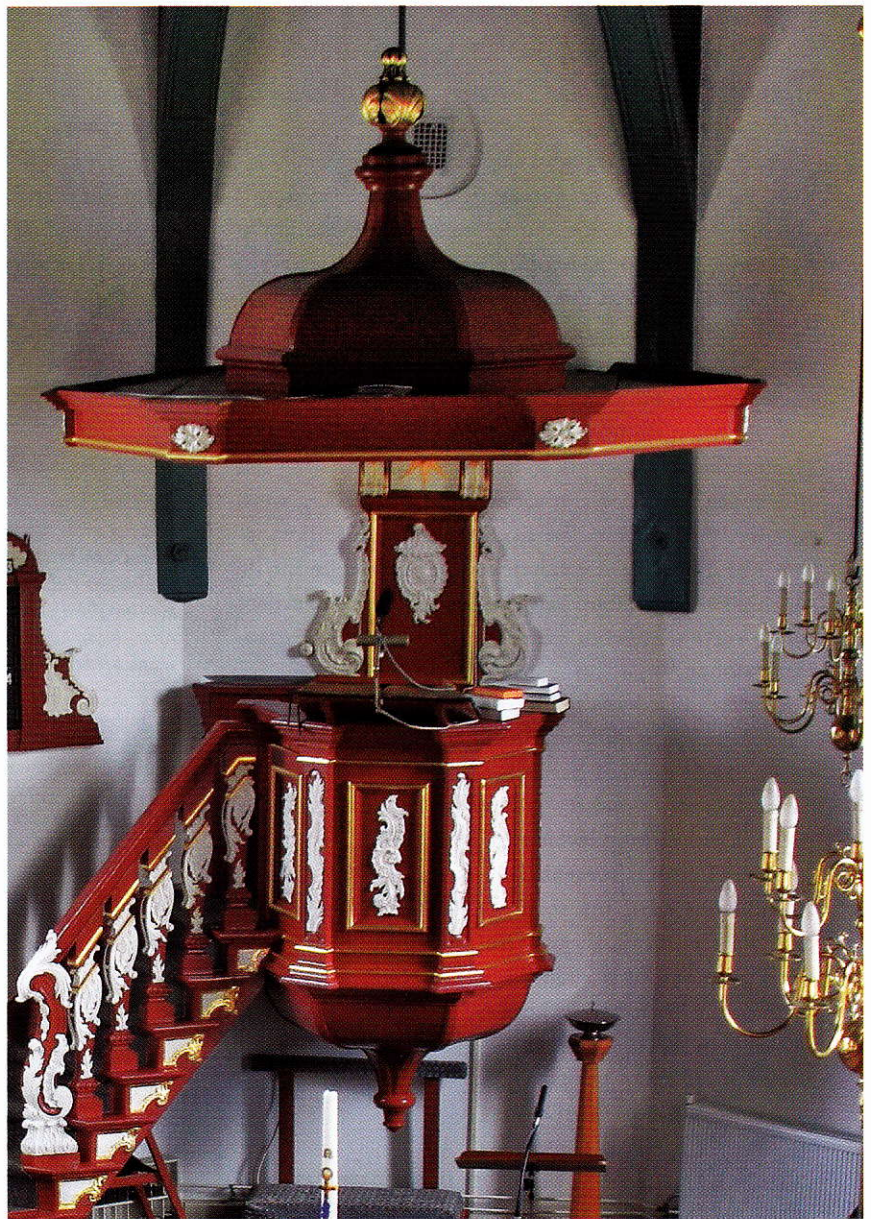
Boven het voorpaneel rust de lezenaar op een console met zware bladornamentiek.

Traditioneel bestaat het doophek uit panelen aan de onderzijde en gedraaide of getordeerde spijlen of balusters aan de bovenzijde. Voor Dokkum heeft de ontwerper, Sjouke Nooteboom daar ook voor gekozen maar het middendeel aan de voorzijde bestaat uit paneelwerk, waarboven tussen twee deurtjes een groot stuk snijwerk met bladrocailles is geplaatst. Daarin opgenomen is het draagpunt voor een oudere koperen voorlezerslessenaar.

JOHANNES LAASES HARDENBERG

Het snijwerk aan preekstoel en doophek, vooral bestaande uit bladornament, is uitgevoerd in de a-symmetrische Lodewijk XV-stijl, ook wel het rococo genoemd. Dit snijwerk is zeker zwierig, passend bij de stijl van het rococo, zwierig, maar het is ook zwaar en wat vlak. Het wijkt sterk af van het levendiger werk dat rond 1750 door heel Friesland heen werd geleverd uit het grote Leeuwarder atelier van Dirk Embderveld, die bijvoorbeeld de preekstoelen van Aldeboarn, Hallum, Oostrum en Raerd vervaardigde.⁷ Het heeft niet het robuuste karakter van het werk van de Leeuwarder Jacob Sijdses Bruinsma (onder andere herenbanken in Bolsward en Marrum of de orgelfronten in Burgwerd, Leeuwarden en Wolvega). Het wijkt ook sterk af van het flamboyante werk van Yge Rintjes, die zich in 1758 vanuit Makkum in Dokkum vestigde (onder andere preekstoelen te Dantumawoude, Hantumhuizen, Holwerd, Nes en Oosternijkerk).⁸

Het eigen karakter van het snijwerk maakt het ons mogelijk de vervaardiger aan te wijzen, namelijk Johannes

De preekstoel van Wjelsryp

Laases Hardenberg, die steen- en beeldhouwer was in Leeuwarden. Duidelijk is de overeenkomst met snijwerk dat archivalisch aan de beeldhouwer is toe te schrijven: een wapenstuk in de kerk van Jorwert, waarvoor Hardenberg op 23 mei 1761 fl. 34-12-0 betaald kreeg.

Veel details in het bladornament op de Dokkumer preekstoel komen overeen met die aan de rijk gedecoreerde preekstoel, het doophek en de banken in de kerk van Wjelsryp. Johannes Hardenberg leverde daar op 8 maart 1759 *'blauwe steen tot de Drompel der kerke'*. Op 10 april van dat jaar maakte zijn broer, de landschapstimmerman Hendrik Lamberts Hardenberg, *'twee nieuwe borden in de kerke'* en in 1759 ontving hij *'Tot affdoeninge van het geen Hem Hardenberg voor de Kerke weghens Strijkgeld aangenomene competeerde'* een bedrag van fl. 1369-10-0.⁹ Het is waarschijnlijk dat de broers Hardenberg samen het monumentale, met veel rococosnijwerk versierde meubilair voor de vernieuwde kerk van Wjelsryp vervaardigden.

In de omgeving leverde Johannes Hardenberg steenhouderswerk in de vorm van de grote wapensteen met

opschrift voor de kerk van Britswert. Daarvoor kreeg hij in 1753 een bedrag van fl. 194-0-0 betaald¹⁰.

Ook het beeldhouwwerk aan de preekstoel van Wiuwert, dat met Britswert één kerkelijke gemeente vormt, lijkt van de hand te zijn van Johannes Hardenberg. Op 2 augustus 1765 betaalden de kerkvoogden Fl. 404-7-0 voor 'het vernieuwen van de predikstoel en Consistorij'.¹¹ Namen van de timmerman en beeldhouwer worden niet vermeld. De rocailles op de preekstoel zijn verwant aan die we kennen uit Dokkum, Jorwert en Wjelsryp.

Veel eerder, namelijk in 1736, leverde hij voor fl. 1385-18-0 het beeldhouwwerk in hardsteen aan de toren van Aldeboarn, die door zijn vader Laas Hardenberg werd gebouwd.¹² Hij kwam daar in conflict met de kerkvoogden over de kwaliteit van het werk en de hoogte van de rekeningen. In de loop van zijn leven zou hij meerdere malen zulke conflicten met opdrachtgevers en leveranciers hebben.¹³

Johannes Hardenberg leverde in Harlingen en Leeuwarden en ook in Dokkum steenhouderswerk voor projecten van de Leeuwarder architect Sjouke Nooteboom, die de hiervoor beschreven Dokkumer preekstoel ontwierp.¹⁴ In Dokkum leverde hij in 1753 de hardsteen en het beeldhouwerswerk aan de waag, die door Sjouke Nooteboom werd ontworpen.¹⁵ Toen diens zoon Jan Nooteboom in 1761 als architect de uitbreiding van het Dokkumer stadhuis leidde, leverde Johannes Hardenberg ook de hardsteen en het beeldhouwerswerk.¹⁶ Er is in Dokkum van zijn hand veel werk aan te wijzen, onder andere in de vorm van geveldecoraties in steen en van interieurdecoraties in hout.¹⁷

Johannes Hardenberg werd op 19 augustus 1714 in Sneek gedoopt als zoon van Laas Hardenberg en Richtje Johannes Faber. Met zijn ouders trok hij naar Leeuwarden, waar hij in 1736 huwde en burger werd. In 1749 werd hij er lid van het gilde van metselaars en steenhouders. Hij was gevestigd aan het Zaailand en later aan de Schrans onder Huizum. Hij overleed in 1778.

Behalve het hiervoor genoemde werk kennen we ook nog archivalisch aantoonbare werkstukken van hem in Tjerkwerd (gevelbekroning van de pastorie, 1748), in Jorwert (beeldhouwwerk aan de kerktoren, 1757 en 1760) en Leeuwarden (gevelbekroning St. Jacobstraat 13). Verloren gegaan beeldhouwwerk van zijn hand: de wapenleeuw op de Leeuwarder geselpaal (1738), een letterkast op de Kanselarij (1740), wapenleeuwen op de jachtpalen van Het Bildt (1742), wapenleeuwen op de jachtpalen te Oranjewoud (1750) en werk aan het huis van Evert Nieuwenhuis in Harlingen (1763).

Het meeste werk zal Johannes Hardenberg, evenals zijn collega's hebben geleverd aan huizen in Leeuwarden en states op het platteland. Dit werk is grotendeels verloren gegaan. Nader onderzoek zal wellicht meer werk

van hem opleveren, vooral grafzerken. Nu is al wel duidelijk dat hij in de eerste jaren in Leeuwarden de nodige concurrentie had te duchten van Jacob Sijdses Bruinsma en in het derde kwart van de achttiende eeuw van Dirk Embderveld. In Dokkum en omgeving vond hij zeker werk, maar voor het beeldhouwen in hout werd daar vanaf 1758 de bekzamere Yge Rintjes de toonaangevende leverancier. Johannes Laases Hardenberg heeft met zijn preekstoel in de Grote Kerk van Dokkum evenwel een uitstekend blijk van zijn bekwaamheid gegeven.

Sytse ten Hoeve (sthoeve@xs4all.nl) was van 1975 tot 2006 directeur van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Hij publiceert op het gebied van Friese streek-, kunst- en kerkgeschiedenis. Zijn studies en publicaties richten zich met name op onderwerpen als kerkbouw en kerkinrichting, wooncultuur, ambachtskunst (beeldhouwwerk, decoratieschilderkunst, tegels en aardewerk en zilverwerk). Van zijn hand is ook het boek Friese preekstoelen

Noten

- 1 Sytse ten Hoeve, Friese preekstoelen, (Leeuwarden 1980), blz. 7, 19, 23, 24, 78, 107 en 116.
- 2 Handschrift aanwezig in het Streekarchivariaat Noordoost-Friesland. Archivaris Tjeerd Jongsma was zo bereidwillig mij er informatie uit te verstrekken.
- 3 Herman S. J. Zandt, *De orgelgeschiedenis van de Grote of St. Martinuskerk te Dokkum 1584-1979* (Dokkum 1979), blz. 5.
- 4 Wim T. Keune, *Het stadhuis van Dokkum* (Dokkum, 1983), blz. 11.
- 5 Wim T. Keune, *Kleine geschiedenis van de Grote Kerk* (Dokkum, 1968), blz. 15.
- 6 Met dank aan Albert Reinstra van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.
- 7 Sytse ten Hoeve, 'Preekstoelen en doophekken van Dirk Embderveld (1722-1799)', in: *Alde Fryske Tsjerken* nr. 9, juni 2014.
- 8 Sytse ten Hoeve, *Preekstoelen 1980*, passim; Sytse ten Hoeve, 'Jacob Sijdses Bruinsma, meester steen- en beeldhouwer te Leeuwarden', in: *De Vrije Fries* 65 (1976), blz. 49-61 en Sytse ten Hoeve, 'Yge Rintjes, een maker van sierlijke krullen' in: G.I.W. Dragt, *Het herenhuis van Helder (1773) aan de Dokkumer Ee* (Dokkum, 2012), blz. 63-68.
- 9 GA Littenseradiel (Hennaarderadeel), Kerkvoogdijrekeningboek Wjelsryp 1751-1792 (nr. Kv 42).
- 10 GA. Littenseradiel (Baarderadeel), Kerkvoogdijrekening 1725-1755, (nr. Br. 1).
- 11 Archief voormalige Hervormde Gemeente Wieuwerd-Britswert, Kerkvoogdijrekeningboek 1730-1769.
- 12 F. J. de Zee, *Toren van Oldeboorn 1736-1936*, (Oldeboorn 1936) blz. 13.
- 13 Tresoar, Archief Hof van Friesland (Toegangsnr. 14), Bijlagen Civiele Sententies, nr.s 13426, 14656 en 14937. Vooral zijn conflict in 1768-1771 met de vermaarde Amsterdamse beeld- en steenhouwer Asmus Frauen over de natuurstenen gevel van koopman Dirk Zeeper aan de Deinumer Zuupmarkt (Nieuwestad 53) in Leeuwarden liep hoog op.
- 14 Tresoar, Archief Hof van Friesland (Toegangsnr. 14), Bijlage Civiele Sententies nr. 14656).
- 15 G.I.W. Dragt, 'Over de waag te Dokkum', in: *Jaarverslag 1983 van Streekmuseum Het Admiraliteitsbuis*, blz. 34-35.
- 16 Wim T. Keune, *Het stadhuis van Dokkum* (Dokkum, 1983), blz. 35.
- 17 Sytse ten Hoeve, 'Rococo uit Dokkum op paleis het Loo', in: *De Sneuper, officieel orgaan van de Historische Vereniging Noordoost-Friesland*, nummer 109, blz. 8-13.

UITGELICHT

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. Een overzicht over de eerste helft van 2015 treft u aan op het losse inlegvel bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda. Op deze pagina een selectie van een aantal bijzondere voorstellingen en evenementen.

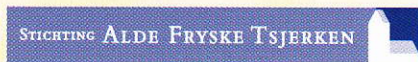
**De voorjaarsexcursie gaat op
zaterdag 21 maart 2015 naar
Haskerdijken, Katlijk en Terband**

**Voor meer informatie zie de
pagina's 16 en 17**

DINSDAG 30 DECEMBER, 13.30 – 18.30 UUR
WINTERARRANGEMENT

It Fryske Gea en de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren in de kerstvakantie een Winterarrangement. Het arrangement start om 13.30 uur bij Huize Olterterp met een rondleiding door de bossen, verzorgd door It Fryske Gea. De rondleiding duurt ongeveer anderhalf uur. Vervolgens is er koffie in de Hippolytuskerk van Olterterp met een rondleiding door de kerk en een muzikaal intermezzo. Ter afsluiting van het arrangement serveert Sûnenz een maaltijd van biologische streekproducten in centrum Sûnenz te Drachten.

Huize Olterterp en de Hippolytuskerk Olterterp, Centrum Sûnenz Drachten
Entree € 25,- alles inclusief. Leden/donateurs van It Fryske Gea en Stichting Alde Fryske Tsjerken ontvangen € 2,50 korting. Opgave tot 27 december bij: impresariaat@aldefrysketsjerken.nl, 06-34001636

“IT LÛD FAN'E WJKSLACH”,
MUZIKAAL THEATER DOOR VOCAL GROUP STIM

It lûd fan'e wjukslach is een muzikaal theaterstuk over liefde, eenzaamheid, verlangen, vertrouwen en hoop. Het stuk is geschreven door acteur, regisseur en toneelschrijver Theo Smedes. Het is gebaseerd op de 'The Raven That Refused To Sing', de derde solo cd van multi instrumentalist Steven Wilson van de groep Porcupine Tree. Verteller van het verhaal is Jelle Wagenaar. De kleding voor de voorstelling wordt ontworpen door Anneke Hoogeveen, die veel ervaring heeft met het 'aankleden' van toneelgezelschappen en theatergroepen.

De première is op vrijdag 16 januari 2015 in Wergea. Daarna volgen zeven voorstellingen in locaties van de Stichting Alde Fryske Tsjerken: Terband (7-2), Jorwert (8-3), Wier (28-3), Uitwellingerga (12-4), Sibrandahûs (25-4), Rottevalle (31-5) en Huizum (13-6).

Entree € 12,50

www.vocalgroupstim.nl

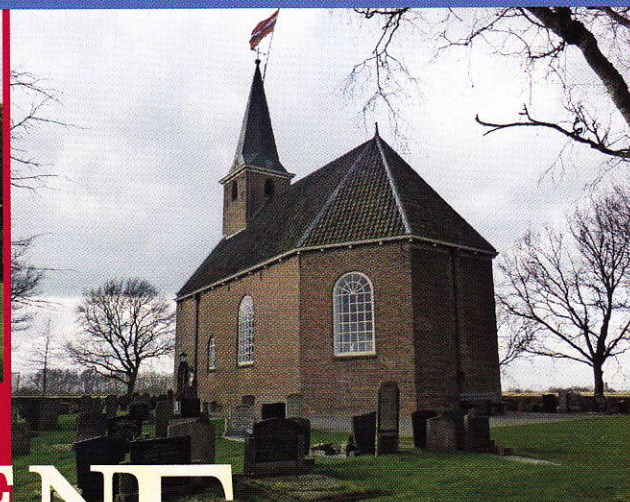
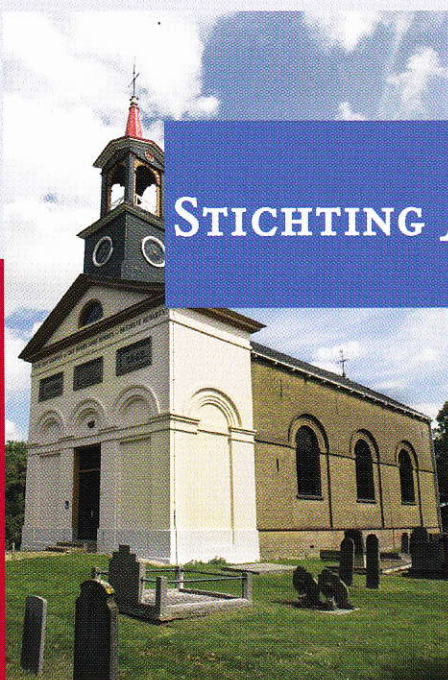

ZONDAG 25 JANUARI, 15.30 UUR
BOB & ADRIAN MET “ODE AAN EDE STAAL”

Adrian Farmer is een muzikaal snarenwonder uit East Sussex, Engeland en Bob Heidema, een Groninger in hart en nieren. Ze brengen samen een Gronings-, Iers- en American folk- programma. Ze spelen vooral liedjes van Ede Staal, maar ook van Boudewijn de Groot, Gordon Lightfoot en Johnny Cash. En natuurlijk de liedjes die Bob zelf heeft geschreven. Ze zingen van “Streets of Londen” tot “Nij Stoatenziel”.

Entree € 10,00. Voorverkoop: www.posthustheater.nl of 0513-619494.
Rotondekerk Terband, www.rotondekerk.nl

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Terband

Haskerdijken

Katlijk

op zaterdag

21

maart 2015

van

12.00 tot 17.00 uur

doorlopend

rondleidingen

in de kerken

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl